

Aleksandar Matković

DVA BERLINA EVROPE: O POLITIČKOJ EKONOMIJI FAŠIZMA I NJENIM EVROPSKIM POSLEDICAMA¹³⁷

Apstrakt: Nasuprot uobičajenim objašnjenjima, rad tvrdi da je samorazumevanje savremenog neoliberalizma posredovano kroz fašizam mnogo više nego što se misli: od istorije privatizacija do mera štednji te odnosa prema kapitalizmu, proučavanje fašizma govori nam mnogo više nego što se to naslućuje. Međutim, da bismo ušli u trag načinu na koji je neoliberalizam posredovan fašizmom, neophodno je utemeljiti analitički okvir izvan prostog „analoškog“ pristupa (kao kod Išaja Lande) ili ekonomskog, a samim tim i političkog, redukcionizma (kao kod ekonomiste Frankfurtske škole, Fridriha Poloka). Namesto ovih pristupa, rad takav analitički okvir razvija kroz „kritiku“ političke ekonomije fašizma (uz Kinla, Zon-Retela, Pulancasa i jugoslovenskog teoretičara Zorana Vidakovića). U završnim poglavljima će biti reči o tome šta je neoliberalizam naučio od fašizma i u čemu se razlikuju.

Ključne reči: Kinl, liberalizam, nacionalsocijalizam, neoliberalizam, politička ekonomija fašizma, Polok, Pulancas, Retel, Vidaković

Tokom 1934, nakon ekspanzije fašizma širom Evrope, italijanski pesnik i antifašista Đuzepe Antonio Borgeze piše sledeće: „Nijedan prorok tokom više od veka proročanstava [...] nije mogao da zamisli ništa slično fašizmu. U vidokrugu budućnosti bilo je svega, od komunizma do sindikalizma i šta sve ne; bili su tu i anarhizam i legitimizam; postojali su pangermanizam, panslavizam i Žuta opasnost, ali nije bilo fašizma. On je iznenadio sve, pa i samoga sebe.“

Jedan od glavnih mitova fašizma, mit koji je ujedno presudan za evropsku levicu danas koliko i 1920-ih, može se iščitati upravo iz ovih redova. Naime, fašizam se kao najmlađa politička struja u Evropi uvek smatrao *novitetom* – *dodatkom* koji je kako nasilan tako i nepredvidiv, kao da je u pitanju fenomen koji je *stran* Evropi ili stvoren *ex-nihilo*.

137 Ovaj rad predstavlja proširenu verziju predavanja održanog na *Institutu za filozofiju i društvenu teoriju* u Beogradu u okviru konferencije „Liberalisms and Anti-Liberalisms: Challenges and Alternatives“, pod nazivom *The Twin Berlins of Europe: on the Parallel Tendencies of Liberalism and Fascism* u oktobru 2015, dostupnog na: <https://youtu.be/BCVqcNFZn4?t=1497>,

Ovaj način mišljenja, prisutan među liberalnim misliocima i čak nekim delovima levice, posledica je izostanka konceptualizacije fašizma ne samo u njegovom odnosu spram kapitalizma, nego i spram evropskog političkog konteksta iz kog je potekao. Oni koji smatraju fašizam evropskim „antifenomenom“, odnosno nečim što je iracionalno ili strano evropskim političkim tradicijama, zaboravljaju da te tradicije – liberalizam među njima – i danas nose neke od protivrečnosti koje su prvenstveno dovele do njegovog nastanka. Isto tako, oni koji ga smatraju istorijskom singularnošću ili fenomenom koji nekako „prevazilazi“ istorijska istraživanja, negiraju njegove vrlo istorijske efekte unutar drugih političko-ekonomskih konfiguracija poput onih unutar naše neoliberalne sadašnjice. Najzad, oni koji naprosto ukazuju na nepostojanje konsenzusa među istoričarima, sociolozima ili filozofima, podjednako se ograničavaju na predstavu fašizma kao praznog pojma, rasparčanog na razne forme mikro i makro-fašizama bez ikakvog utemeljenja u vladajućoj političkoj i ekonomskoj krizi, kako nekada tako i sada. Međutim, upravo u pogledu savremenog evropskog neoliberalizma treba uzeti u obzir fašizam kao nešto i te kako domaće na evropskom tlu. Stoga bi umesto udaljavanja od fašizma trebalo da, kao što je to rekao Išaj Landa, „pozapadnjačimo“ fašizam: naime, fašizam moramo posmatrati pre kao posledicu evropskih političkih i ekonomskih tradicija nego kao proizvod pukih okolnosti. U tom smislu, „novitet“ fašizma nije zapravo nikakav novitet u punom smislu te reči: ako je on ikada uopšte bio nepredvidiv, bilo od strane marksista ili proroka, to ne znači da nije bio prisutan. Naprotiv, pitanje nije *da li* postoji sličnost sa evropskim političkim tradicijama, već *kako* je objasniti.

1. Fašizam i liberalna „podela“

“Hinter uns das All; Mituns die
Gemeinheit; Gegen die Allgemeinheit”¹³⁸

Einstürzende Neubauten, *Headcleaner*

“Pre svega, tu je i upečatljiva činjenica da
početak procesa *nije* “rođenje” fašističkih organizacija [...]”¹³⁹

Nikos Poulancas, *Fašizam i diktatura*

U jednom poglavlju „Doba ekstrema” pod naslovom „Pad liberalizma“, Erik Hobsbaum beleži brzo povlačenje liberalnih političkih institucija širom Evrope. Ustavne vlasti zasnovane na demokratskim izborima koje su bile gotovo

¹³⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=uzEsimSWjNA>

¹³⁹ Nicos Poulancas, *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*, Verso, London, 1979, str. 66.

univerzalno prisutne pre rata, skoro pa da su iskorenjene u periodu od 20 godina, između marša na Rim i zenita Sila osovine. Britanija, Finska, Slobodna Irska država, Švedska i Švajcarska bile su jedine države koje nisu raspustile svoje zakonodavne skupštine i koje su ih imale konstantno tokom rata. Za razliku od njih, druge evropske zemlje, pa čak i one koje su u celosti odbacile fašizam, su ih u potpunosti raspustile. Parlamenti – obeležja predstavničke demokratije i građanskog društva – gotovo da su nestali. Zašto se to desilo i zbog čega je to toliko važno da bi neko poput Hobsbauma uključio to u svom osvrtu na razvoj fašizma?

Najpre, ova veza između povlačenja liberalnih institucija i nastanka fašizma nije naravno slučajnost. Međutim, nasuprot uobičajenim objašnjenjima, njihovo povlačenje nije „izazvao“ fašizam. Uostalom, sami fašisti su pokušali da prisvoje vlast putem demokratskih izbora: Nacionalsocijalistička partija Nemačke je u početku pokušala da obezbedi većinu na nemačkim federalnim izborima u martu 1933, dok je Musolinijeva koalicija već ranije osvojila ubedljivu većinu na opštim italijanskim izborima, 10 godina pre toga. Zato, umesto vere u nekakvu banalnu suprotnost između fašizma i liberalizma odnosno ideje da je njihov sukob doveo do urušavanja evropskih parlamenata pre 100 godina, razloge za to moramo tražiti drugde. Naime, prema Hobsbaumu, nisu fašisti bili ti koji su presudili parlamentarnoj demokratiji već je to pre njih izveo sam liberalizam: napetost između liberalizma i njegovih vlastitih demokratskih institucija je prema njemu bila takva da se on morao urušiti usled unutrašnjih protivrečnosti. On ih navodi nekoliko: prvo, parlamenti nisu mogli da stvore saglasnost na koju su bili u obavezi da se oslanjaju. Drugo, vladajuća liberalna teorija nikad nije prepoznala niti istražila ono što zna svaki političar, antropolog ili sociolog, a to je naime nužnost diferenciranja između različitih mehanizama unutrašnjeg funkcionisanja „naroda“ kao apstraktnog političkog subjekta. Stoga, liberalna demokratija je ostala slepa za klase koje su zauzvrat oštetile njene demokratske sklonosti. I treće, po njemu, demokratije nisu zapravo mnogo ni vladale: tek u XX veku su se umnožile prilike u kojima su vlade zaista morale da vladaju. Budući da sami nisu bili predviđeni da vladaju nego da postavljaju granice onima koji su to činili, parlamenti su stoga morali promeniti svoju ulogu. Parlamenti su, kaže Hobsbaum, trebali da rade kao kočnice, a završili su kao motori – shodno tome, liberalna ideja države-čuvara je morala nestati sa scene.

1.1 Kritika Hobsbauma

Iako se Hobsbaum s pravom protivi simplicističkom pogledu na liberalizam i fašizam kao oponentne sile, njegovo objašnjenje je fatalističko pa samim tim i idealistično. Prema njemu, parlamenti su *morali* da propadnu *zbog* svojih *unutrašnjih* protivrečnosti. Zašto se to desilo upravo sa uzdizanjem fašizma,

ostaje misterija. Ovakvo fatalističko razmišljanje je na žalost srodno onome što je Treća internacionala mislila o fašizmu u to vreme – naime, da će fašizam „propasti sam od sebe“, verovatno bez borbe (otuda i odsustvo ujedinjenog antifašističkog fronta sve do Dimitrovog govora kada su se stvari već otrgle kontroli); kao da je fašizmu negde zapisano u „sudbini“ da će imati kratak život, da neće nipošto trajati, a kamoli dovesti do ekspanzije kapitalizma. Međutim, kao što iz dana u dan gledamo i doživljavamo protivrečnosti kapitalizma dok on i dalje opstaje, isto tako je opstajala i politička ekonomija fašizma. Štaviše, ovo ujedno važi i za parlamentarnu demokratiju: njoj nije bilo „suđeno“ da se raspadne sama od sebe. Međutim, nije sigurno slučajnost to što se ona urušila tokom 1920-ih i što se rehabilitovala tek nakon Drugog svetskog rata. Nema ničeg „sudbinskog“ u tome i baš zato treba tražiti bolje objašnjenje.

Počnimo stoga s kritikom Hobsbauma. Dve stvari ovde nedostaju: prvo, činjenica da parlamenti početkom XX veka, prvi put od vlastitog osnivanja nisu više bili mesta isključivo za gornje slojeve društva. Nakon Oktobarske revolucije u Rusiji počele su da se pojavljuju radničke partije širom Evrope – drugim rečima, partije koje su omogućavale nižoj klasi da uđe u parlamente koji su do tada bili rezervisani samo za gornje klase. Drugo, protivrečnosti unutar samih viših klasa su neprestano dovodile parlament u situaciju u kojoj je bilo neophodno svesti samu parlamentarnu demokratiju na minimum ili je privremeno suspendovati. Naravno, parlamenti su se urušavali i pre, kao što su isto tako interesi njihovih članica-partija dolazili u sukob i pre. Međutim, nikada se *sama institucija* parlamentarne demokratije nije morala trajno dekonstruisati da bi se oni razrešili. Stoga se Hobsbaumova teza o nestajanju parlamentarne demokratije mora nadopuniti još nečim.

Naime, prema pomenutom Išaju Landi, „nužan istorijski preduslov za fašizam bila je unutrašnja tenzija između političke i ekonomske dimenzije samog liberalnog poretka“¹⁴⁰. Istoriju te podele Landa prati od Foksa, Berka, Spira, i ona se proteže sve do Hajeka, Mizesa, Fridmana i tako dalje. Može se reći da je ta podela unutar samog liberalizma omogućila i urušavanje institucija koje Hobsbaum pominje: tek kada je politički uticaj nižih klasa porastao unutar parlamenata i kada se ekonomski interesi viših klasa nisu mogli održati u okviru parlamentarne demokratije, ona se tek tada urušila. Naravno, sam liberalizam ne treba kriviti za fašizam, ali deleći i račvajući samog sebe na politički i ekonomski liberalizam, ono što Landa naziva preduslovom za fašizam kroz isključivanje politike iz ekonomije, bilo je napokon omogućeno¹⁴¹. Stoga, kako je Hobsbaum

¹⁴⁰ Landa, Ishay (2010), *The Apprentice's Sorcerer: Liberal Tradition and Fascism*, Leiden: Brill, str. 21.

¹⁴¹ Ovome bi se mogli dodati i Pulancasovi opisi konkretnosti nemačkog razvoja u čijoj su industrijalizaciji izostale liberalno-emancipatorske dimenzije buržuske revolucije, zbog čega je uostalom i Postone naglašavao specifičnost nemačkog nacizma i nemačkog modernog anti-semitizma kao vida krajnje konkretizacije robnog fetišizma, nasuprot pukom rasizmu. Više o tome: Postone, Moishe (2001), *Anti-Semitism and National*

naveo, može se reći da protivrečnosti *samog liberalizma* jesu dovele do sloma parlamentarne demokratije, ali ne i da se to *moralo* tako desiti. Razlika je u tome što ovo drugo ostavlja prostor da se objasni *kako* se to desilo: a to se desilo kroz uspostavljanje onoga što će Rajner Kinl nazvati fašističkim *oblicima vladavine*, koji su nasilno nadomestili prethodni *laissez-faire*; drugi scenariji su bili mogući, ali se nisu dogodili. Kako i zašto je upravo *fašistička forma vlasti* smenila liberalni amalgam *laissez-faire* i parlamentarne demokratije – biće tema narednih poglavlja.

2. Izvan analogije: pitanje metode

Najpre, da se vratimo na Landu. Svakako, treba „pozapadnjačiti“ fašizam, kako Landa kaže, i tražiti njegove evropske korene u protivrečnostima pomenutog amalgama *laissez-faire*/parlamentarne demokratije, ali upravo on nam ne govori ništa o načinu na koji bi to trebalo uraditi. Namesto toga, Landa kao da je zadovoljan samom činjenicom da se između njih mogu povući analogije. To, međutim nije nipošto dovoljno: povlačiti sličnosti između fašizma i liberalizma može biti samo od vrlo ograničenog značaja. Setimo se pomenute Internacionale: upotreba analoškog mišljenja zapravo seže duboko kada je reč o fašizmu: prvo analitičko oružje koje je Internacionala imala protiv fašizma bila je upravo analogija sa Marksovim „18. brimerom Lujja Bonaparte“, koji se dugo smatrao proto-fašističkom studijom nakon što je August Talhajmer utemeljio ono što će se kasnije nazvati teorijama bonapartizma¹⁴². Teorijska slepoća Internacionale kao i savremeni prikazi fašizma u kontekstu defamizacije neoliberalizma dele podjednako simplističku crtu koja ne zalazi u poredak stvari unutar samog fašizma, što ćemo pokazati kasnije. Stoga ne nameravamo da se ovde fokusiramo na neke određene mislioce ili da dokazujemo da za svakog ekonomskog liberala postoji neki nacistički ekvivalent – time se upravo Landa bavio. Naprotiv, umesto pozitivističke komparacije, potrebna je analiza *načina* na koji su oni povezani. Umesto analogija, ovde od najveće koristi može biti

Socialism: Notes on the German Reaction to "Holocaust", Socialist Review, 97-115 i Poulantzas, Nicos (1979), *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*, London: Verso.

¹⁴² Dok se Talhajmer jasno uzdržao od izjednačavanja fašizma i bonapartizma, on ipak analizira fašizam kroz prizmu Marksove analize određenih klasnih odnosa državnog udara koje je izvršio Luj Bonaparta: slaba nastajuća industrijska buržoazija koja je zarad sigurnosti kontrolu predala izvršnom aparatu; ideološki slab proleterijat koji je morao da se suprotstavlja buržoaziji i kontra-revolucionarnom seljaštvu pod komandom "bonapartističke" vojske – lumpenproleterijata, koja se opisuje kao entitet "bez ikakvih ideoloških i sl. veza sa određenom klasom čije su oni đubre." Ovo je ipak bio proto-oblik analize onoga šta se dešava na vrhu, nešto što će zaista ostati presudno za analizu fašizma, iako ne u formi analogije kako se to predstavlja kod Talhajmera.

upravo ono što se često zaboravljalo ili pak iz različitih povoda odbacivalo, čak i unutar samih dvadesetovekovnih marksizama¹⁴³. Misli se na kritiku političke ekonomije fašizma, koja *per definitionem* sagledava odnos fašizma i liberalizma sa kapitalizmom, karikom koja ih oboje spaja.

3. Politička ekonomija fašizma

Kada je reč o ovom spoju, naravno da nije dovoljno samo ponoviti Horkhajmerovu frazu o odnosu fašizma i kapitalizma, ili odnosu fašizma i liberalizma kroz protivrečnosti tzv. „monopolnog kapitalizma“ (Trecea Internacionalna) ili „kasnog kapitalizma“ (Frankfurtska škola) kako je nazivan. Naravno, nasuprot inflaciji ovih pojmova, specifikacija evropskog fašizma se ne može naprosto svesti na određenu istorijsku „fazu“ kapitalizma niti bi je trebalo „univerzalizovati“ do nivoa sveprisutnog fenomena – što se i dalje često radi među liberalnom levicom. Prema tome, svaki govor o političkoj ekonomiji fašizma će morati da se kreće između ova dva pola – između istorijskog redukcionizma i univerzalizacije fašizma. Ovde ćemo se iz više razloga fokusirati isključivo na evropski fašizam i na specifičan slučaj *nemačkog nacionalsocijalizma*: pre svega, zbog činjenice da je upravo Nemačka, a ne Italija ili Japan, bila ta koja je u ekonomskom i političkom smislu fašizam dovela na svetsku scenu, što ga čini i te kako različitim od drugih fašističkih zemalja¹⁴⁴. Prepoznati ovu specifičnost ne podrazumeva svođenje na određeni istorijski kontekst (kao što se to dešavalo kod nekih nemačkih istoričara unutar *Historikerstreit-a*¹⁴⁵). *Specifičnost fašizma u Nemačkoj ne znači da je fašizam specifičan samo za Nemačku, već da su specifične osobine nemačkog fašizma te koje su se pokazale kao ključne za širenje samog fašizma*. Ovo će biti teza na osnovu koje možemo kasnije objasniti i specifičnost Nemačke za stvaranje EU sa neoliberalnim karakteristikama, kroz proces usmeravanja njenog razvoja kao izvozno-orijentisane ekonomije tokom posleratnog perioda.¹⁴⁶ Stoga, analiza ovog prvog bi mogla da osvetli i aspekte

¹⁴³ Više o tome: Dolar, Mladen (1983), “Marksistički teorijski obračun s fašizmom”, u: *Marksizam u svetu* 108 (8): 5-28.

¹⁴⁴ Prema Hobsbaumu, fašistički pokreti širom Evrope su se intenzivirali tek nakon što se 1933. dogodila u Nemačkoj, i tek nakon što se fašističko uporište zacementiralo u Italiji i Nemačkoj. Činjenica je da je fašizam, suprotno vlastitim nacionalističkim pretenzijama bio zapravo *interacionalni* pokret, pre svega zahvaljujući, prema Hobsbaumu, najviše specifičnostima nemačkog slučaja iz kojeg su ostali fašizmi izvlačili političku, društvenu i finansijsku podršku.

¹⁴⁵ Poput Noltea i debate oko istorijskih istraživanja i položaja doba nacizma u nemačkoj nacionalnoj istoriji. Videti: Peter Baldwin (ed.), *Reworking The Past: Hitler, The Holocaust and The Historians' Debate*, Beacon Press, Boston, 1990.

¹⁴⁶ Zbog ovoga smo zanemarili integralni pristup i odlučili se za onaj fokusiraniji: prvi bi morao da obuhvati slučajeve Italije, Japana, Španije, portugalski salarizam, indonežanski

potonjeg razvoja EU. S obzirom na veoma specifičnu ulogu koju je nasleđe nemačkog nacionalsocijalizma igralo u odnosu na posleratni evropski razvoj, može se reći da je oživljavanje neoliberalizma više bilo određeno posledicama nacističke Nemačke nego vlastitim liberalno-demokratskim nasleđem iz prethodnog *laissez-faire* perioda. Zato ćemo se u tom kontekstu baviti političkom ekonomijom isključivo nemačkog fašizma.

3.1 „Savršena ekonomija“? – Fašizam kao novi poredak

Ovde ću otvoriti nekoliko pitanja: prvo i najbitnije pitanje se zapravo tiče samog postojanja političke ekonomije fašizma. Rečeno je, primera radi, da se u fašizmu izgubio fokus kritike političke ekonomije, da je on svojom morfologijom „prevazilazi“ te da je Marksova analiza izgubila svoj predmet (Haug). Za primer poslužiće Fridrih Polok, „poslednji nepoznati član“ Frankfurtske škole i ekonomista u pozadini Horkhajmerove i Adornove koncepcije masovnog društva i državnog kapitalizma. Polok je u debati sa Nojmanom i drugim članovima Frankfurtske škole podržavao tezu da nemački nacionalsocijalizam predstavlja iskorak odnosno „novi poredak“ u pogledu parlamentarnih demokratskih institucija: ono što je kapitalizam bio spram feudalizma, to je nacionalsocijalizam spram kapitalizma. Štaviše, prema Poloku, nacionalsocijalizam predstavlja zapravo *primer savršene ekonomije*: on je uklonio tržište zajedno sa nezaposlenošću i fluktuacijama između ponude i tražnje, trgovinskim ciklusom i drugim prethodno poznatim uzrocima kriza. Iako fašizam ne predstavlja *kraj* kapitalizma, on je ipak vesnik kraja njegove liberalne faze. Reč je o komandnoj ekonomiji, nasuprot ekonomiji razmene, u kojoj komanda pripada, naravno, državi, a to prema Poloku, znači da politička sfera ima primat nad sferom ekonomije. Takav sistem on naziva imenom i te kako poznatim i današnjoj levici: *državni kapitalizam*. O njegovom uzdizanju u „novom poretku“ Polok je govorio ovako: „Pri analiziranju strukture državnog kapitalizma nisam u mogućnosti da otkrijem takve unutrašnje ekonomske sile koje bi sprečile funkcionisanje novog poretka. Uzroci depresije, kumulativnog destruktivnog procesa i nezaposlenosti radne snage te ekonomski problemi u starom smislu više ne postoje budući da je koordinacija svih ekonomskih

neofašizam, belgijsku reksističku partiju itd., kao i objašnjavanje kvislinga iz perifernih država (poput četničkog ili ustaškog pokreta u nekadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji). Stoga bi morale da se previde ogromne razlike između njih, te različiti uticaji koje su ovi ostavili na posleratnu Evropu, a koji nikako nisu mogli biti simetrični. Dalje, trebalo bi biti jasno da njihovi uticaji ne slede i ne mogu mehanički slediti iz apriorne definicije fašizma kao takvog, na koju bi se onda takav pristup morao osloniti. Ovo ne znači da ti slučajevi nisu bili važni, već da je njihov uticaj na posleratnu Evropu bio manjeg intenziteta i manje presudan za formiranje samog tkiva ekonomske i političke misli evropskog neoliberalizma nego što je to bio specifično nemački fašizam.

aktivnosti ostvarena svesno umesto pomoću 'prirodnih zakona' tržišta.¹⁴⁷ I: „Što se tiče čisto ekonomskog aspekta, ukoliko Nemačka uspe da zadobije kontrolu nad adekvatnom zalihom sirovih materijala i namirnica, ne mogu da uočim ozbiljne opasnosti koje bi ugrozile trajanje novog poretka.“¹⁴⁸ Prema Poloku, u tržišnim društvima, nedostatak političke intervencije u ekonomiji može da vodi ka neuspehu zato što su u tom slučaju njihovi sopstveni ekonomski 'zakoni' napadnuti 'spolja'. Međutim, ovo postaje nemoguće tamo gde su ekonomski zakoni stavljeni van pogona putem lišavanja tržišta njegovih funkcija – kao u nacističkoj Nemačkoj. Po njemu, u političkoj ekonomiji fašizma nije bilo ničega ekonomskog. Međutim, upravo je zato prema njemu to bila savršena ekonomija, ekonomija gde se ništa ne prepušta *slučaju*, pogotovo ne tržišni odnosi: cene i plate su zamrznute i mada su fluktuacije ponegde još uvek bile dozvoljene, one više nisu služile kao signali za povećavanje ili smanjivanje proizvodnje.

Uprkos svojoj sažetoj formi, Polokove teze pružaju nam bogat materijal za kritiku nekoliko mitova koji okružuju političku ekonomiju fašizma. Ovde ćemo ih razdvojiti u tri tačke, i tim redosledom i opovrgnuti: 1) Prva tačka se tiče vladajućih klasa. Prema Poloku, krupni biznis, vojska, partija i birokratija u fašizmu dele moć prinude koja se prethodno nalazila pod monopolom države. Prethodno se moć izvodila iz privatne svojine – sada se određivala nečijom društvenom funkcijom. Umesto tržišta i vlasnika, sada o funkciji svojine odlučuje status individue u grupi. Sitni kapitalisti se lako mogu eliminisati uskraćivanjem sirovih materijala i radne snage, dok se krupni mogu svesti na proste rentijere. 2) Druga tačka se tiče sinteze države i preduzeća po pitanju profita: prema Poloku, mada je legalna institucija privatne svojine očuvana u smislu mogućnosti prisvajanja obrta kapitala, vlasnikovo pravo na kontrolu u fašizmu podleže višestrukim ograničenjima od strane nad-preduzetničkih organizacija u vidu industrijskih i finansijskih udruženja (primera radi, poput Nacionalne privredne komore), dok se funkcija profitnog sistema u potpunosti promenila: u nacionalsocijalizmu sada ona podleže opštom državnom programu – ukratko, možete vi profitirati, ali samo ako to odgovara državi. Ovo je dovelo do stvaranja „sintezе države i privatnih preduzeća“, sa posledičnim nestankom vladavine prava kao jednako obavezujuće za onoga koji vlada i onoga nad kojim se vlada. Sistem profita je prema Poloku mutirao: „Profita u nacističkoj Nemačkoj ima i biće (...), ali profitni sistem kakav poznajemo je ipak mrtav. Profiti su izgubili svoju glavnu ekonomsku funkciju, naime, usmeravanje toka kapitala. Paradoksalno, pod nacionalsocijalizmom proizvodnja je za upotrebu a ne za profit.“¹⁴⁹ Treća i poslednja tačka se tiče 3) uloge rada i pitanja ko uopšte može biti privredni subjekat, ko može biti *homo*

¹⁴⁷ Friedrich Pollock, "Is National Socialism a New Order?", *Studies in Philosophy and Social Science* 9 (2): 440-455 (1941). Dostupno na: <https://rosswolfe.files.wordpress.com/2014/11/friedrich-pollock-is-national-socialism-a-new-order-1941.pdf>

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ *Ibid.*

æconomicus uopšte. Polok s pravom kaže da je nacionalsocijalizam ukinuo poslednje ostatke slobodnih privrednih subjekata: vlasništvo i prihod nisu više određivali društveni položaj individue. Plate su se isplaćivale, ali su izgubile funkciju distribuiranja radne snage u ekonomskom procesu. Novac daje samo određenu moć (ili nikakvu u slučaju Jevreja i drugih „nižih rasa“). Time politička moć – koja je prema Poloku sada jednaka kontroli nad sredstvima za proizvodnju – može sama po sebi postati izvor neograničene moći.

Dakle, reč je o tri teze: 1) da su vladajuće klase delile moć prinude i to ne kroz vlasništvo nego proširivanjem političke kontrole; 2) da je profitni sistem bio u potpunosti potčinjen državi i od strane države, i 3) da je kategorija rada degradirana, čime se postavljalo pitanje ko može da bude *homo æconomicus* uopšte.

3.2 Kritika Poloka

Budući da se prva tačka tiče a) uloge privatnog vlasništva i b) vladajućih klasa, podelićemo ih i prvo govoriti o privatnom vlasništvu. Najpre, suprotno Poloku, u nacionalsocijalizmu politička kontrola nad ekonomijom nije nikako bila neograničena: državna politika racionalizacije i autarhije, te nezavisnost uvoza, jesu pripadali politici nacionalsocijalizma, ali to je i dalje ostavljalo i te kako prostora za privatnu inicijativu. Uprkos „Novom planu“ državnih prioriteta 1934, najveći broj inicijativa za investiranje dolazio je od privatnih preduzeća, a ne od same države. Kao što Kristof Buhajm i Jonas Šerner argumentuju u svom tekstu o ulozi privatnog vlasništva u nacionalnom socijalizmu¹⁵⁰, srž novog plana sastojao se u tome da se on sprovodi kroz privatna preduzeća, a ne od strane nacionalizovanih firmi ili onih u javnom vlasništvu. Takođe, novi zakon o obaveznoj kartelizaciji iz 1933. služio je delimično da se zaustavi širenje novih industrijskih kapaciteta tamo gde oni nisu bili potrebni, a delimično da se mala i srednja preduzeća putem kontrole investicija zaštite od pritiska tržišta.

Međutim, uloga privatnog vlasništva nije bila ograničena samo na privatnu investicionu inicijativu. Država je zapravo počela da prodaje svoje deonice i započela je novi proces sa namerom da zaista poveća privatni sektor. Ovaj proces je imao ime koje će možda zvučati poznato: označavao se kao *Reprivateisierung* odnosno *reprivatizacija*. Godine 1936./1937. kapital Nemačke banke, Komerbanke i Drezdner banke prodat je privatnim akcionarima dok se država istovremeno povukla iz odbora pomenutih banaka. Te iste godine Rajh je

¹⁵⁰ Christoph Buchheim & Jonas Scherner, "The Role Of Private Property in the Nazi Economy", *The Journal of Economic History*, Vol. 66 (2): 290-416 (2006). Original dostupan na:

<http://aryanism.net/downloads/books/buchheim-scherner/the-role-of-private-property-in-the-nazi-economy.pdf>. Srpski prevod je dostupan u ovom broju „Stvari“.

prodao deonice *Vereinigte Stahlwerke*. Štaviše, država je već tada imala u ponudi različite pakete za privatnike, uglavnom za industrijska preduzeća. Ovi paketi su uključivali i neke paleo-forme lizinga i mogućnosti kupovine industrije po uspostavljanju kontrole, itd.¹⁵¹ Prema tome, daleko od toga da se u nemačkom fašizmu izgubilo pravo na privatno vlasništvo, iz unutrašnjeg funkcionisanja nacističke ekonomije nastaju upravo prvi začeci privatizacije – zapravo, istorija privatizacije počinje upravo sa političkom ekonomijom fašizma¹⁵². Meksin Svizi, žena Pola Svizija, jedna je od prvih koja je pisala na tu temu. Prema njoj, ovakva politika predstavljala je jedan od ključnih trenutaka za dolaženje nacističke partije na vlast: „U zamenu za pružanje poslovne pomoći, nacisti su želeli što pre da pruže dokaz svoje dobre volje vraćajući privatnom kapitalu niz monopola koja je držala ili kontrolisala država.“¹⁵³ Ova politika je nagoveštavala program velikih razmera po kojem bi „vlada prebacila vlasništvo u ruke privatnika“.¹⁵⁴ Jedan od glavnih ciljeva ovakve politike bio je da se stimulišu mere štednje, budući da je ratna ekonomija zahtevala nisku stopu privatne potrošnje. Smatralo se da su visoki nivoi štednje zavisili od nejednakosti prihoda, što bi se povećalo nejdnaokoću bogatstva. Takav rezultat je prema Svizijevoj bio „osiguran reprivatizacijom [...] Praktičan značaj prenošenja vladinih preduzeća u ruke privatnika sastojao se u tome da je kapitalistička klasa mogla nastaviti da služi kao sredstvo za akumulaciju prihoda.“¹⁵⁵

Toliko o manjku privatnog vlasništva. Sledeća tačka nas dovodi do b) vladajućih klasa. Pozabavićemo se ovim pitanjem pomoću dva različita, ali svakako vrlo bitna pristupa pitanju „problema na vrhu“. Dok se prvi fokusira na to koje su ekonomske protivrečnosti prednacističke Nemačke dovele do krize koja se razrešila u fašizmu, druga se bavi njihovom političkom stranom. Otuda se

¹⁵¹ „Režim je morao da smisli oruđa kojim bi podstakao firme da zadovolje potrebe državne vojske. To se često postizalo prebacivanjem finansijskog rizika nesigurnih investicija bar delimično na Rajh. U tu svrhu, režim je ponudio firmama veliki broj ugovornih opcija koje su podrazumevale različite stepene poduzimanja rizika od strane države. Primera radi, u okviru nekakvog sporazuma na lizing sama država bi mogla postati vlasnik postrojenja, kojim bi onda upravljala privatna firma u zamenu za siguran profit. U toj ekstremnoj opciji, država bi plaćala ukupne troškove i potpuno snosila rizik. Druga ekstremna opcija je naravno bila da preduzeće realizuje investicije vezane za rat (*war-related investments*) bez pomoći države izuzev dozvole da mu se omogući pristup tržištu kapitala radi neophodnih finansijskih sredstava. Između ova dva ekstrema, postojali su ugovori za državne subvencije i ugovora koji su garantovali prodaju za fiksiranu minimalnu cenu. (*Wirtschaftlichkeitsgarantievertrag*).“ *Ibid.*, str. 403.

¹⁵² Germà Bel, „Against the mainstream: Nazi privatization in 1930s Germany”, *Economic History Review* (2009): 1-22 Tekst dostupan na: <http://www.ub.edu/graap/EHR.pdf>

¹⁵³ *Ibid.*

¹⁵⁴ *Ibid.*, str. 28.

¹⁵⁵ *Ibid.*, str. 12. Više u: Sweezy, M.Y., *The structure of the Nazi economy*, Cambridge, Mass., 1941

okrećemo malo neobičnoj kombinaciji Alfred Zon-Retela i Nikosa Pulancasa, u pokušaju da razumemo oba aspekta gorepomenutog problema.

Prvo, ubičajeni mit koji okružuje odnos nacionalsocijalista prema višim klasama, može se sumirati u formuli: fašizam = agent monopolnog kapitala. Ili u slučaju Treće internacionale, fašizam = „poslednja karta buržoazije“. Dok oba mita umanjuju autonomiju nacističke partije, ovaj drugi pride još izmišlja neminovno urušavanje buržoazije, kao da će ona prosto izumreti usled sopstvenih unutrašnjih protivrečnosti¹⁵⁶ – što smo kritikovali još na početku rada. Međutim, suprotno i jednom i drugom mitu, nacistička partija nije imala konačnu podršku buržoazije sve do 1932. kada su opklade buržoazije i dalje bile na strani Desne nacionalne partije Nemačke. Takođe, kontra ovim mitovima, ni sami krupni industrijski karteli nisu bili homogena grupa. Upravo suprotno, nije postojao nikakav *jedinstven* krupni kapital niti je postojao samo *jedan* njegov „zastupnik“. I zasigurno, odnos između to dvoje nikako nije bio samo odnos duboke ljubavi i čiste privlačnosti. O napetim odnosima unutar samih kartela pisao je Alfred Zon-Retel, koji je imao to interesantno iskustvo da bude marksista i anti-fašista zaposlen u *Mitteuropaischer Wirtschaftstag* (Srednjeevropski poslovni forum) odnosno MWT-u, središtu nemačkog finansijskog kapitala. Zahvaljujući svom položaju unutar MWT-a, Retel je imao uvid u podelu između dva velika tabora nemačkih industrijskih kartela: takozvani izvozno orijentisani *Brüning* tabor (Simens, IG Farben, Chemical Trust, itd.) i navodno pro-autarhijski *Harzburg Front* (Schacht, Thyssen and Flick, glavni finansijeri concerna čelika, sindikata uglja i Borzig, vlasnik preduzeća za proizvodnju lokomotiva i teške mašinerije) koji je podržavao Hitlerovu diktaturu i protivio se radničkom pokretu¹⁵⁷.

Zon-Retel je zaista detaljno dokazivao da nemačka velika industrija i više klase nisu bile ni blizu nekakvoj bandi istomišljenika. Međutim, prava Retelova korist nije samo u tome što je naprosto povukao razliku između dva tabora, nego što je uz to ponudio i objašnjenje njihovog *nastanka*. Najpre, on naglašava da su kontrasti poput dileme izvoz *versus* autarhija pogrešni, i da se razlike nisu mogle prosto naći u političkim izborima ova dva tabora, već u *različitim metodama*

¹⁵⁶ Kao što je Pulancas s pravom pokazao, oba mita izostavljaju ključno pitanje: ulogu klasne borbe. Nije ni čudo što se antifašistički front nije začeo sve do Dimitrovog govora ispred Internacionale, kada je već bilo krajnje vreme da se uzvрати fašizmu upravo takvom strategijom koja se do tada neprestano izbegavala zbog teorijskih neuspeha Internacionale. Takvi neuspesi se još osećaju danas među levicom, i treba ih pominjati iznova i iznova, utoliko što se i oni sami danas ponavljaju.

¹⁵⁷ Ovo je bio tabor kojem su pripadali Hitler i *Stalhelm* trupe. Oni su, međutim, bili antikapitalisti utoliko što su se protivili „ekonomiji postrojenja“ (*planteconomy*) za koju Retel navodi da je činila neophodnom konstantnu proizvodnju koja je prevazilazila mogućnosti i granice tržište... U tom smislu ovaj tabor se protivio tržišnoj ekonomiji i kapitalizmu utoliko što njegova specifična forma u Nemačkoj nije odgovarala njihovim interesima. Zato su se vrlo lako odrekli tog stava onog trenutka kada se ekonomija u dovoljnoj meri transformisala shodno njihovim interesima.

po kojima su oni pokušavali da obezbede vlastitu međunarodnu konkurentnost u inostranstvu – što je zauzvrat određivalo njihove političke saveze unutar vlastite nacionalne države. Ne može se naprosto tvrditi da su neki delovi velikog kapitala bili za izvoz dok su drugi više bili za prodavanje vlastitih dobara kod kuće – navodno zbog svojih „ličnih“ političkih uverenja (koja bi po toj logici trebalo da su navodno odvojena od njihovih ekonomskih interesa?). Uostalom, obe frakcije su bile podređene slaboj ekonomskoj poziciji Nemačke na globalnom tržištu tokom Velike krize zbog činjenice da je bila država dužnik bez pristupa prilivu stranog kapitala. Poenta je, prema Retelu sledeća:

„Ekonomska kriza možda nije doživela svoj vrhunac 1931, ali se već produbila do te mere da *ključni delovi krupnog nemačkog kapitala nisu više mogli da vide svoju budućnost u korišćenju samo ekonomskih metoda u nastavku borbe za konkurenciju.*“¹⁵⁸ (istakao A. M.)

Ukoliko određeni delovi kapitala nisu više mogli da nastave ekspanziju samo ekonomskim sredstvima, onda to treba i objasniti, zašto i kako se to desilo. Prvo, može se tvrditi da takva razlika proizilazi iz načina na koji se ekonomija razvijala tokom prednacističkog perioda u Vajmarskoj Nemačkoj. Od 1924. do 1930., pre nego što je stigla Velika depresija, nemačka industrija se ponovo izgrađivala kroz kredite. Prema Zon-Retelu, to je značilo upliv investicija u sredstva za proizvodnju – većinom u industriju gvožđa i čelika – na štetu onoj namenjenoj robi široke potrošnje, koja je pala na drugo mesto. Ovo je dovelo do povećane potražnje za proizvodima pomenutih industrija, dok su druge ispaštale. Naravno, to nije sve i nije samo ovo dovelo do podele na vrhu: besmisleno je tvrditi da bi se ove frakcije krupnog kapitala razvile samo usled promena u ponudi i potražnji¹⁵⁹. Jer, ovo nije bila samo kriza tržišne ekonomije, bilo je tu još nečega. Prema Retelu, ulog čitave priče bila je kriza valorizacije samog kapitala.

Ono što je bilo specifično za nemački slučaj jeste činjenica da se pokušaj podizanja njenih industrijskih kapaciteta nakon Depresije odigrao uporedo sa takozvanim procesom „racionalizacije“: cilj je bio integrisati većinu industrije prema toku proizvodnje i putem spajanja sličnih firmi. Najjači rezultat ovog procesa se osetio u industriji čelika i gvožđa: to je dovelo do stvaranja čuvenog *Stahlvereina*, koji je bio sastavljen od desetak industrija spajanjem njihovog

¹⁵⁸ Alfred Sohn-Rethel, *The Economy And Class Structure Of German Fascism*, Free Association Books, London, 1987, str. 20. Međutim, politika pomenutog MWT-a je obećavala promenu ovih metoda, što će se kasnije zaista ostvariti u napetom spoju ova dva kampa – spoju koji je zapravo proizveo još više tenzija kasnije.

¹⁵⁹ Proces racionalizacije, koji ćemo opisati kasnije, bio je, naravno, takođe jedan od razloga zašto je nekoliko preduzeća izgubilo korak sa tržištem: oni su konstantno nastavili da proizvode bez obzira na varijacije u potražnji. Ovo nije ipak dovoljno da bi se objasnile podele u frakcijama kapitala jer ne objašnjava različite metode koje su izabrali da bi obezbedili profit.

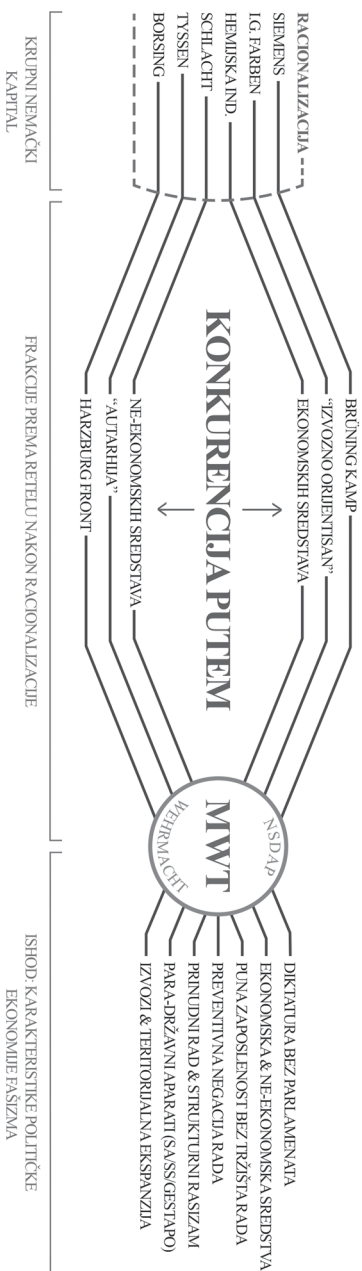
kapitala i shodno tome reorganizovanjem njihove radne snage unutar tako nastalog konglomerata. To je bilo najveće preduzeće u Evropi koje je rukovalo polovinom nemačke proizvodnje sirovog gvožđa i zapošljavalo preko 200.000 radnika i činovnika. Ono je poslužilo kao model uspešne „racionalizacije“: produktivnost se povećala za 50%, a cena jedinice rada je opala. Međutim, sve to se moglo ostvariti samo ako bi se proizvodni kapaciteti u potpunosti iskoristili: da bi bila i ostala profitabilna, čitava postrojenja su morala raditi neprestano punom ili približno punom snagom i kapacitetima¹⁶⁰. Ovde se, kaže Retel, nalazi Ahilova peta čitavog nemačkog razvoja i njegovih unutrašnjih protivrečnosti.

Unutar takvog okruženja, položaji neke frakcije unutar ili izvan vlade (koju je držao *Brüningov* tabor, tabor jedne od frakcija), unutar ili izvan proizvodnog procesa sa ili bez mogućnosti izvoza predstavljali su ključne faktore koji su bili presudni u pogledu toga koja će frakcija koga podržavati i kako. Primera radi, IG Farben, konglomerat hemijske industrije, imao je više različitih interesa zbog svoje veličine i mesta u proizvodnom procesu koji su ga činili nezavisnim od ostalih frakcija kapitala, ali je isto tako zavisio od izvoza koji se drastično smanjio zbog bojkota Hitlerove anti-jevrejske politike. Unutar nemačke privrede, Banka Rajha se morala održavati pomoću deviznih rezervi, što je razbilo svaku nadu u dobijanje bilo kakvih većih kredita u bliskoj budućnosti. Zato IG Farben, koji je zbog svoje autonomije mogao lako da utiče na vladu, nije mogao da preživi bez pronalaska novog načina da se ostvari profit. S druge strane, Siemens je kao elektroprivredna kompanija, za razliku od IG Farbena, mogao da se osloni na saradnju sa drugim velikim preduzećima iz inostranstva. Da bi držao korak sa konkurencijom uprkos gubljenju stranih klijenata, Siemens je doneo odluku da investira u visoke tehnologije i kvalitet usluga, što im je podiglo cene (i profite), ali ih je istovremeno učinilo i isplativim za potrošače zbog dugotrajnosti njihovih proizvoda.

Razlika između ove dve metode je ključna: jer, nisu sva velika i racionalizovana preduzeća imale takve prilike kao Siemens. Ono što se je bitno jeste to što je Siemens mogao održati svoju prednost u trci za konkurenciju kroz upotrebu isključivo „ekonomskih sredstava“ – drugi to nisu mogli. Ostala velika preduzeća, uključujući IG Farben i *Stahlverein*, su nakon Velike Depresije i nestanka domaćih i stranih kreditnih mogućnosti većinom bila u ozbiljnoj ekonomskoj opasnosti. Ono što im je u toj situaciji moglo obezbediti bar nekakav spas te im u isto vreme pružiti mogućnost *nastavka* borbe za konkurenciju i veće profite uz istovremenu *zaštitu* od destruktivnih sila nestabilnog tržišta je bila upravo transformacija čitave ekonomije u državi nacionalnog socijalizma. Proces koji je doveo do toga – racionalizacija, razdvajanje nemačkog industrijskog

¹⁶⁰ Ukratko, Retel tvrdi da bi se inače cena zaustavljanja i ponovnog pokretanja proizvodnje i/ili funkcionisanja u okviru manjeg obima proizvodnje (*small-scale production*) ispostavila većom od marginalog profita pojedinačnog proizvoda. Naprosto rečeno, čitav sistem u tom slučaju ne bi bio isplativ i ne bi se mogli izvući profiti iz njega.

kapitala na frakcije te njihovo spajanje kroz i transformacija u političku ekonomiju nemačkog fašizma – može se prikazati kroz sledeću šemu:

Objašnjenje: ova šema prikazuje veze između 1. procesa racionalizacije nemačkog kapitala (leva strana) 2. njegovog frakcionisanja tokom i nakon racionalizacije (sredi-
na) te 3. njegove unija kroz spoj NSDAP/Wermacht/MWT (Mitteleuropäischer Wirtschaftstag odn. Strednjeevropski poslovni forum u kojem je Retel radio) (sredina
desno) i na kraju 4. karakteristike političke ekonomije fašizma koje su proizašle iz čitavog procesa uopšte i služile reprodukciji njegovih protivrečnosti (skroz desno).
Neke od njih ćemo tek opisati u narednim poglavljima. Naravno, ova šema služi da sažme ono što je izloženo u ovom radu i time mužno izostavlja pod-frakcije i druge
aspekte nemačkog kapitala (sa leve strane su navedeni samo reprezenti koje Retel pominje), kao što ni spisak osobina nemačkog fašizma nikako nije iscrpljujuće (aspekti
navedeni sa desne strane služe samo da istaknu centralnu vezu pomenutu na početku, između protivrečnosti nemačkog kapitala pre fašizma i njegovih političko-ekon-
omskih izraza u fašizmu).

Međutim, to nije cela priča. Iako je obezbedila rešenje za protivrečnosti na vrhu, partija nacionalnog socijalizma je bila daleko od „agenta monopolnog kapitala“; ona je odigrala uloge druge vrste. Iako je istina da je Hitler, koji je u početku imao anti-kapitalistički stav, doista smanjio anti-kapitalističku retoriku pod uticajem svojih finansijera – Harzburg fronta – u toku tog procesa se promenila i sama partija. Heterogena struktura nacionalsocijalizma, koja se u početku sastojala od antikapitalističke struje otelovljene u braći Štros i SA, je iz više razloga nestala, a partija se uskladila sa krupnim kapitalom. Stvaranje korporativne države – što su podržavale velike kompanije – drage volje predato je partiji nacionalnog socijalizma. Ovaj savez, ipak, ne sme da nas zavara: koliko god je ova promena bila korisna u dovođenju partije na čelo države – stvarajući koaliciju bez predsedana na vrhu – jeste u neku ruku predstavljala podređivanje kapitalu. Međutim, antikapitalistička retorika se zadržala i to s dobrim razlogom: ona je brilijantno obavljala posao mobilizovanja masa, a mogla se zadržati baš zato što ih je mobilizovala ne protiv buržoazije ili kapitalista, već protiv niza „nameštenih“ neprijatelja – Jevreja, boljševika, cigana i tako dalje. Ova igra moći se mora uzeti u obzir: mobilizacijom i niže i više klase, partija nacionalsocijalizma postala je autonomna sila. To je, međutim, uradila ne svojom nezavisnošću, već upravo zato što je zavisila i od jednih i od drugih. Ovaj celokupni proces se ne može naravno objasniti samo pomoću strukturne determinacije, niti ga možemo *a priori* svesti na kategorije političke ekonomije. Da bismo objasnili autonomiju nacističke partije, treba nešto više: objašnjenje njene ideološke borbe.

3.3 Politički aspekt viših klasa

Partija nacionalsocijalizma bila je partija koja se transformisala, partija koja je balansirala nekoliko protivrečnih političkih stavova koji su u svakom trenutku bili međusobno suprotstavljeni, i to je radila dosta uspešno. To ju je stavilo u specifičnu poziciju u kojoj je mogla igrati ulogu arbitra ne samo specifičnih političkih sila, već i čitave igre. Partija NSDAP je dakle igrala nekoliko uloga istovremeno: omogućavala je veće profite industrijalcima pomoću odbacivanja demokratskih pravila igre i drastičnog rezanja radnih prava uz istovremeno podsticanje teritorijalne ekspanzije; obezbedila je i državne poslove sitnoj buržoaziji i deklasiranima, vojsci stalan priliv redova i zaliha, itd.

Takva ideološka borba koja je partiji obezbedila funkcionalnu autonomiju unutar korporativne države koju je stvorila, zahteva dalje objašnjenje: kao što smo rekli – ono se ne može prosto svesti na strukturnu determinaciju. Partija NSDAP nije bila predodređena za uspeh, nije joj bilo „suđeno“ da uspe. Naprotiv, njen ideološki pragmatizam bio je ključan u pogledu načina na koji je izvršila sintezu suprotstavljenih interesa. Ovde bismo morali da se prisetimo Pulancasa, koji je, kritikujući ekonomski redukcionizam Internacionale, naglasio spregu

između dve krize – ekonomske i političke – bitne za pojavu nacionalsocijalizma u Nemačkoj. Ukratko, po njemu, iako krupni kapital može igrati ključnu ulogu u sferi ekonomije, njegovi politički izrazi su takođe i te kako bitni. Za Pulancasa je ključan bio politički prevrat koji je prevazišao granice postavljene od strane parlamentarne demokratije. Da bi se ostvario kompleksan niz političkih i ekonomskih interesa i sila, demokratski principi civilnog društva morali su se razmontirati, i to na specifičan način. Iz tog razloga – setimo se Hobsbauma – neuspeh liberalnih demokratskih parlamenata bio je ključan.

Prema Pulancasu, kriza partijske reprezentacije unutar parlamentarne demokratije dovodi do pojave skrivenih paralelnih mreža u kojima se „formalna“ moć razlikuje od „prave“ moći trenutnog bloka (na) vlasti (*powerbloc*, odn. *bloc en pouvoir*). To se sve više pretvara u situaciju u kojoj nijedna vladajuća klasa ne može da uspostavi jedinstvenu hegemoniju unutar insitucionalnih okvira koji se podriva sa različitih strana. Moć čitavog sistema reprezentacije stoga gubi uticaj u sferi javne politike, time izazivajući krizu hegemonije, i štaviše, ideologije kao takve, što je sve od ključnog značaja za Pulancasovu analizu. Prema njemu, opadanje demokratije u tom smislu dovelo je do pojavljivanja vanrednog stanja, i to ne bilo kakvog, već vrlo specifičnog vanrednog stanja, različitog od čiste vojne diktature ili bonapartizma. Prema Pulancasu, ovde nije bilo reči o ukidanju državnog intervencionizma (ionako uvek prisutnog u liberalnim demokratijama, uprkos mitu), nego njegovo proširivanje: „Intervencionistička država ne poprima nužno oblik fašizma. Fašizam je njena varijacija u krajnjim granicama.“¹⁶¹ Ovo se mora pridodati gorepomenutim problemima, jer takve političke promene proizilaze iz i međusobno deluju sa onima koje smo pomenuli ranije. Iako se može debatovati o sadržaju „intervencionizma“, ono što politička ekonomija nacionalsocijalizma postavlja kao svoj uslov je poništenje parlamentarne moći, najpre formalno, a potom i *de facto*. U takvom stanju, poput ideološkog omnivora, partija je preuzela sve što je mogla iz ideološkog haosa na vrhu, dok je istovremeno intenzivno sudelovala u masovnoj bazi ispod.

Ukratko, podela viših klasa i krupnog kapitala jeste uticala na partiju nacionalsocijalizma, ali nije podrazumevala njenu degradaciju na puku agenciju kapitala. Njena ideološka igra pomešana sa ekonomsko-političkim protivrečnostima na vrhu proizvela je ne podređenog slugu, nego novog igrača koji je mogao da utiče i izmeni balans moći po potrebi. Ovaj zaključak, iako jednostavan, trebalo bi da bude dovoljan da pobije Polokovu tezu da je nemački nacionalsocijalizam predstavljao isključivo komandnu ekonomiju u rukama države. Takav koncept pretpostavlja političku i ekonomsku homogenost koja je, kao što smo pokazali, bila nemoguća u to vreme.

¹⁶¹ Nicos Poulantzas, *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*, Verso, London, 1979, str. 57.

Druga i treća tačka. Dolazimo dakle do poslednjeg ključnog pitanja – ono obuhvata 2) sintezu preduzeća i države i 3) degradiranu ulogu komponente rada te navodno raznorodne klasne politike (*cross-class policy*) Nacističke partije – sve ovo proizilazi iz gorepomenute analize. Kako se obe tačke tiču uloge rada u nacističkoj ekonomiji, ovde će se tretirati kao aspekti pitanja rada.

Najpre, često se ističe da je fašistička ekonomija učinila preokret od relativnog modaliteta proizvodnje viška vrednosti ka apsolutnom: činjenica da je kapitalizam mogao da funkcioniše u dužničkoj zemlji poput Nemačke posle Depresije, a da i dalje vodi ka unapređenju sredstava za proizvodnju smatralo se, prema Retelu (koji je upravo zagovarao ideju da je tako nešto moguće), ne baš uobičajenim za to vreme. Međutim, baš u tom „deficitarnom kapitalizmu“ kako ga Retel zove, on vidi preduslove za pomenuti preokret. Prema njemu, zadatak je bio dvostruki. Da bi nova racionalizovana „ekonomija postrojenja“ (*plant economy*) funkcionisala približno punim kapacitetima te i dalje bila u mogućnosti da stvori profit, režim nacionalnog socijalizma je morao da uradi dve stvari: morao je da zaposli velik broj nezaposlene radne snage, *istovremeno* smanjujući i ovako niske plate, zajedno sa radnim pravima ili ono malo što je od njih ostalo. Iako se količina rada povećala pomoću tehnološkog napretka u nacionalsocijalizmu, njegova ukupna količina se u isto vreme *duplirala* putem povećavanja broja radnih sati tokom dana (ukupno povećanje u iznosu od 84%, prema Retelu¹⁶²). Iako su oba oblika prisvajanja bila prisutna, apsolutni oblik proizvodnje viška vrednosti je bio dominantan, posebno ako se uzme u obzir robovski rad (što ćemo opisati u poglavljima na kraju).

Međutim, pored svega, unutar ovakvog sistema postojao je i jedan veliki problem: manjak radne snage. Kao što nam Retel govori, „1937. sistem apsolutnog viška vrednosti bio je ugrožen početkom ozbiljnih nestašica radne snage, posebno u oblasti metalurgije i građevine. Poslodavci su sve češće otimali radnike jedni od drugih nudivši im višu platu, a sami radnici su se sve više bunili i zahtevali bolje uslove rada.“¹⁶³ Ovaj problem manjka radne snage, nasledjen iz vajmarskog perioda, rešen je pomoću *Reichsarbeitsdienst-a* (Radna služba Rajha) koja je uvela obavezno članstvo za nezaposlene od 16-25 godina starosti.

Posledice ovog jednostavnog poteza ne mogu se preneglasiti: to je značilo smanjenje otpora radnika dok je istovremeno obezbeđivalo potpuno kontrolisanu radnu snagu koja bi išla u korak sa zahtevima kapitala i izvlačenjem viška vrednosti u apsolutnom smislu, kako smo pomenuli gore. Da bi se takav preokret odigrao, sindikati i upravljanje uslovima rada morali su se integrisati u državu. Iako je prethodno bilo pokušaja čak i od strane samih sindikata da se takav prelaz napravi postepeno i mirnim sredstvima¹⁶⁴, tako nešto se nije desilo i partija je

¹⁶² Alfred Sohn-Rethel, *The Economy And Class Structure Of German Fascism*, Free Association Books, London, 1987., str. 93.

¹⁶³ *Ibid*, str. 95.

¹⁶⁴ Ono što ovde imam na umu je Gvozdeni front: čiji su predstavnici, socijal-demokrate

ubzo započela nasilno oduzimanje sindikalnog zemljišta, moći i vlasništva.¹⁶⁵ Prvi, „domaći“ *blitzkrieg* protiv radničke klase prošao je brzo i vrlo bolno: prelaz na obavezni sindikat rada i kapitala / države i preduzeća, izveden je gotovo u jednom danu. Pomenuti dan je 1. maj 1933. Tog dana, NSDAP je održavala Prvomajske proslave, nakon čega su odmah oduzeli sindikatske kuće, radničke banke i štamparije širom čitave Nemačke. Umesto njih je ustanovljen čuveni „Deutsche Arbeitsfront“ – *Nemački front rada* – organizacija kojoj je predata kontrola nad oduzetom imovinom (*Reichsarbeitsdienst* – ranije pomenuta Radna služba Rajha – bila je deo ovoga).

Time je nacistička ekonomija počela da dobija svoj puni oblik. *Arbeitsfront*, važna institucija takve ekonomije, predstavljala je simbiozu kapitala i radne snage – naravno, o trošku radne snage. Ovde su radnici bili vezani za svoje radno mesto i nisu više mogli da potpisuju kolektivne ugovore. Bili su podređeni obaveznom članstvu u organizaciji koja se, po svojoj vlastitoj definiciji, borila protiv kapitalizma, liberalizma, ali i revolucionarnih tendencija usmerenih protiv vlasnika fabrika i nacionalsocijalističke države. Takođe je ustanovljen i „Radnički sud časti“, kako bi se uvela rigorozna radna etika. Tokom juna 1938, Geringovim dekretom bilo je ustanovljeno pravo države da upravlja svakim radnikom. Država je mogla – u dogovoru sa poslodavcem – da premešta radnike iz preduzeća u preduzeće ili na druge poslove koji su bili „korisni za naciju“, čak i ako bi to bilo protiv njihove volje. Ako ovo ne zvuči već poznato, onda će dalji razvoj i te kako zvučati blisko našem neoliberalnom vremenu: ne samo da ovo možemo posmatrati kao proto-oblik nesigurnog odnosno „fleksibilnog“ posla, već i način rukovođenja ovim oblikom „fleksibilnog“ rada koji se razvio pod zastavom nacionalnog socijalizma pokazuje vrlo jasnu sličnost s neoliberalnom sadašnjicom: tokom januara 1934, stupio je na snagu takozvani „Ukaz o radnom poretku“. To je bio zakon koji je regulisao radne odnose, ali koji je u

i sindikati (Grasmen i Lipert, koji su se sastajali sa Hiterovim ekonomskim savetnikom Otom Vagnerom) otpočeli pregovore sa nacistima nadajući se da će dostići državnu integraciju u okviru države nacionalnog socijalizma kroz neki oblik učešća radnika. Ali ovo „učeešće radnika“ je bilo otvoreno i namerno kontra-revolucionarnog karaktera: to je trebalo da bude, kako se Hilferding nadao, način prevazilaženja kapitalističke države ili kako su se socijal-demokrate nadale, nerevolucionarni prelaz u socijalizam. Međutim, ništa od navedenog nije uspelo da se postigne, jer su vođe sindikata smatrane kao nepotrebne, i stoga su zatvoreni i bačeni u radne kampove. Slično, od strane nacista postojao je pokušaj da se mirno uđe u fabrike kroz izbore u savetima radnika. 1928, Rajnold Muhov (koji je takođe organizovao unutrašnju partijsku strukturu na principu organizacije ćelija) ustanovio je „preduzetničke ćelije“ nacionalnog socijalizma koje su imale za cilj da se infiltriraju u sindikate i savete radnika, ali partijski predstavnici su dobili samo 0,5% glasova. Tek tada je *Nemački front rada* stavljen u pogon.

¹⁶⁵ Od tri koraka koje je Oto Vagner, Hitlerov ekonomski savetnik, jednom obećao sindikatima – spajanje sindikata, njihova državna integracija, i na kraju obavezno članstvo – samo je poslednji korak sproveden, brzo i bez rasprave.

stvari degradirao radnike u „sledbenike“ obavezane na poslušnost¹⁶⁶. Kome su radnici-sledbenici bili obavezani na poslušnost? Po Ukazu, oni su se podređivali Preduzetniku, koji je bio označen kao „firer preduzeća“ i time ovlašćen da odlučuje i upravlja nad preduzećem. Ovo je bio *princip vode* (*Führerprinzip*) koji je gorepomenuti Oto Vagner uveo u nacističku ekonomsku politiku, organizujući fabrike u *Werksgemeinschaft* (radne zajednice) u kojima je vođa kompanije imao visoku poziciju, dok je uloga radnika i njihovih sidikata bila ništavna.

3.4. Analitičke posledice

Odavde ne treba izvlačiti nikakvu istorijsku refleksiju na osnovu koje ćemo izvlačiti puke sličnosti između nekih aspekata liberalizma i fašizma – protiv toga smo već govorili u početku. Međutim, ukoliko posmatramo ove istorijske događaje kao rezultat, a ne kao uzrok promena ekonomije nacionalsocijalizma, možemo omogućiti jednoj mnogo dubljoj i fundamentalnijoj promeni da se pojavi, izrazi te, samim tim, i da se inkorporira u analizu. Naime, kako ističe jugoslovenski teoretičar Zoran Vidaković, ovde je ključna stvar to što je nacistička ekonomija *ukinula buržoaske slobode najamnog rada* – u suštini, slobodu radnika kao vlasnika svoje radne snage da tu radnu snagu prodaje u okviru ugovornog odnosa sa kapitalistom¹⁶⁷. Samo u ekonomiji nacionalsocijalizma je ovaj odnos lišen ugovornih oznaka, a radnici lišeni bilo kakvog uticaja nad procesom rada. Politička i ekonomska moć radnika, nekada objektivni cilj i pretpostavka klasne borbe, ovde su razdvojene. Štaviše, Vidaković tvrdi da bi „idealna“, laboratorijski čist oblik kapitalizma – shvaćen kao čista apstrakcija ka kojoj se uvek gravitira – obuhvatao kapitalističku klasu koja još uvek *koristi* radnu snagu ali *bez* ulaska u tržišne odnose sa njenim vlasnicima¹⁶⁸. Ova tendencija je možda oduvek bila prisutna i zaista imala uticaja na razne istorijske borbe u prošlosti, ali se tek u političkoj ekonomiji nacionalsocijalizma, zaključuje Vidaković, može reći da je ona konačno dostigla svoj puni izraz, svoju punu formu. Taj njen izraz je očit u vidu dvostruke negacije: kroz negaciju slobode izbora radnika i negaciju slobode kolektivnog otpora zasnovanog na tom izboru – što znači da su mogućnosti autonomne političke i ekonomske funkcije radne snage gotovo pa poništene. U krajnjem, ova negacija menja odnose među samim vladajućim klasama, istovremeno izostavljajući jednu stranu jednačine – rad – čime se nasilno sprovodi apstraktna tendencija koju Vidaković pominje. Kao što smo videli, u situaciji

¹⁶⁶ Reinhard Kühnl, *Oblici građanske vladavine: liberalizam – fašizam*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1978, str. 154.

¹⁶⁷ Vidaković ovde ima na umu njihovo pokoravanje u sferi proizvodnje, ali takođe u sferi reprodukcije, u smislu smanjenja prava iz radnog odnosa, prava na štrajk, pravo da se formiraju sindikati i da se utiče na plate i uslove rada, itd.

¹⁶⁸ Zoran Vidaković, *Stari i novi fašizam*, Komunist, Beograd, 1976., str.121.

kada je zvanična mogućnost otpora gotovo potpuno iskorenjena, rezultat je takav da se i sam način na koji se više klase ponašaju unutar takve situacije drastično menja. (Ovo je bilo uslov, a ujedno i posledica u vidu vlastite istorijske realizacije, političke ekonomije fašizma kao specifične konfiguracije kapitalističkog tržišnog monopolizma i ekonomije produktivizma (Retelove „plant economy“) u jednome – verovatno se time može objasniti sadržaj Vidakovićeve sintagme o političkoj ekonomiji fašizma kao „hiper-realizaciji laboratorijski čistog oblika kapitalizma“¹⁶⁹. Ovome se može prigovoriti kontrastiranjem prinudnih i robovskih oblika rada u pred-kapitalističkim i kapitalističkim ekonomijama i dovođenjem u pitanje pretpostavke po kojoj se anti-semitizam, rasizam i konc logori mogu svrstati pod *funkcionalistička* objašnjenja unutar fašizma, ali to izlazi van okvira trenutnog rada¹⁷⁰).

Dakle, alteracija „donjeg“ dela jednačine, samog rada, i „gornjeg“ dela u vidu alteracije ponašanja gornjih klasa, odnosno njihova veza, i dalje zahteva obećano objašnjenje. Ovde se poslednji put osvrćemo na Retela koji je, grubo rečeno, primetio (i opisao) kako se u nemačkom fašizmu mesto klasne borbe *pomeralo*. Od suprotnosti između različitih klasa, ono se izmestilo ka borbi na vrhu: politička ekonomija fašizma dosta je zavisila ne od suprotnosti između radnika i buržoazije i njenih frakcija, već od borbe između same buržoazije i krupnog kapitala, te njihove borbe sa partijom nacionalsocijalizma kao autonomnim igračem. Ukratko: „Ono što je činilo vladavinu partije tako nepobedivom u poređenju sa potencijalnom moći buržoazije je upravo uplitanje buržoazije u kontradikcije svoje sopstvene pozicije.“¹⁷¹ Spona koja povezuje podelu krupnog kapitala na frakcije i njegovo razlaganje u fašizmu je ova: *interesi same buržoazije nisu se više mogli kalkulisati unutar sistema tržišne ekonomije*. To je dovelo do „eksplozije“ njenih protivrečnosti i njihovog „zamrzavanja“ budući da se profit mogao ostvariti samo unutar tako zamrznutog sistema *sve dokle god* je diktatura još uvek bila na snazi. Zamrzavanje plata (*wage-freeze*) i zamrzavanje cena (*price-freeze*) u racionalizovanoj ekonomiji konstantne proizvodnje sa potrebom za proširenje obezbedilo im je izlaz iz protivrečnosti u kojima se nalazila dok je

¹⁶⁹ *Ibid.*

¹⁷⁰ O tome najpre poznata Brennerova debata: Brenner, Robert (1976) „Agrarian Class Structure and Economic Development of Pre-Industrial Europe“, *Past and Present* 70 (1): 30-75, te Mintz, Sidney (1985), *Sweetness and power: the place of sugar in modern history*, New York: Viking, Post, Charles (2002), „Comments on the Brenner–Wood Exchange on the Low Countries“, *Journal of Agrarian Change* 2 (1): 88–95. U krajnjem, kao što smo pomenuli Postone upravo kritikuje degradiranje anti-semitizma na *puki rasizam* i njegovo svođenje na funkcionalna objašnjenja pod koja bi, moglo bi se dodati, potpalo i svođenje robovskog rada *upravo na rad*: Postone, Moishe (2001), *Anti-Semitism and National Socialism: Notes on the German Reaction to “Holocaust”*, *Socialist Review*, 97-115,

¹⁷¹ Alfred Sohn-Rethel, *The Economy and Class Structure Of German Fascism*, Free Association Books, London, 1987, str. 70.

istovremeno te protivrečnosti morala da očuva da bi sebe održala. Čitav sistem je u tom smislu funkcionisao tako što je reprodukovao protivrečnosti koje su ga terale na ekspanziju – profitnu koliko i teritorijalnu. U istom duhu, da bi se političke i ekonomske krize rešile, takav sistem je ujedno morao i da očuva elemente kapitalizma – *podstičući* konkurenciju na internacionalnom nivou i privatno vlasništvo kao ključnu komponentu – i da ih ujedno prevaziđe u smislu akumulacije i degradiranja radne snage. Posledice ovoga – izmenjeno ponašanje viših klasa i uništavanje otpora – moraju se stoga posmatrati kao povezane. To je razlog zašto je *preventivna negacija mogućnosti otpora* među eksploatisanim klasama ključna za političku ekonomiju nemačkog fašizma te ujedno tačka razlike koja odvaja fašizam od drugih oblika reakcionarnih pokreta¹⁷², pogotovo u momentu kada on evoluirao i zauzima puni oblik državne vladavine.

3.5. O rasizmu

Da bi se ostvarili veliki profiti u državi konstantne proizvodnje, fluktuacije ili pojave otpora u sferi rada ne bi smeli da postoje. Drugim rečima: ne sme biti tržišta radne snage. Umesto toga, u nacionalsocijalizmu se povećavala količina rada i, shodno tome, podela rada se morala takođe proširiti. Međutim, njeno proširenje nije se svodilo samo na proširenje u okviru postojećih institucionalizovanih oblika društvene podele rada niti se svodilo na upotrebu prisile unutar njih. Ono je predstavljalo i *ekspanziju prisile odnosno reaktivaciju robovskog oblika radne snage*. Njeno nasilno sprovođenje iziskuje strukturna objašnjenja fenomena koji se inače često stavljao u drugi plan – rasizam. Nasuprot onima koji veruju da je rasizam samo *ideološki dodatak* kompleksnosti nemačkog fašizma, treba reći i to da je on odigrao ključnu i strukturnu ulogu u *podeli rada*, te da stoga zauzima i bitno mesto u političkoj ekonomiji fašizma. Oni autori koji naglašavaju postojanje pune zaposlenosti unutar fašizma – poput Poloka – često ne uspevaju da objasne *kvalitet i strukturu* ove „pune zaposlenosti“: činjenicu da su i nemačka radna snaga i robovski radnici, „niže rase“, bili potisnuti u političkoj ekonomiji fašizma. Nemački radnik, koji je bio daleko od toga da je imao socijalnu ili ekonomsku sigurnost, radio je na fiksiranom radnom mestu i sa fiksnom platom, što ga je uopšteno načinilo nebitnim kako u sferi politike tako i u sferi ekonomije. U isto vreme, ne-nemačka radna snaga, sačinjenja od raznih „*Untermenschen*“, podljudi, umesto dodatka podeli rada unutar nacionalsocijalizma, u njemu je zapravo

¹⁷² Mnogo je rečeno o negaciji klasnog otpora u nemačkom fašizmu. Ovde uzimam Kinla i Vidakovića kao primere različitih interpretacija. Prvi izdvaja fašizam od drugih oblika reakcionarnih pokreta kroz njegova sredstva i oblike vlasti ka kojima vodi, dok ponavlja formulu Internacionale da nacionalsocijalizam samo gleda kako da sačuva kapitalizam. Međutim, Vidaković daje drugačiji primer jer on vidi negaciju otpora ne u suprotnosti sa, već kao deo hiper-kapitalizma kojem kapitalizam gravitira negiranjem klasne borbe.

igrala ključnu ulogu. Prema Vidakoviću, jedna od prepoznatljivih karakteristika ekonomije nacionalsocijalizma bila je opšta diferencijacija najamnog rada, koja je imala za cilj da intenzivira generisanje viška vrednosti¹⁷³. Ovo je uključivalo ukidanje kompetitivnih elemenata najamnog rada i uvođenje sistema poput kaste koji svrstava radnike u kategorije prema njihovim pravnim, političkim i rasnim karakteristikama. Time se otvorilo polje direktne prinude i potpune eksploatacije rada, najamnog ili nenajamnog. Iako se nije primenjivalo samo radi ovoga, nasilje koje je usledilo imalo je svoju bitnu ulogu: ono se može posmatrati kao *sila diferencijacije*, instrument koji je bio pogodan za implementiranje principa *razlikovanja* i *sprovođenje kategorija rada* stvorenih na osnovu nje u praksi; ukratko, nasilje je bilo instrument kojim se obezbeđivao proces rada dok su se u isto vreme subjekti rada njima direktno disciplinovali¹⁷⁴.

3.6. Između ekonomskog i ne-ekonomskog

Međutim, nije slučajno ni to što neki autori odbacuju rasizam kao sastavni deo ekonomije nacionalsocijalizma: ulazi su mnogo veći nego što se na prvi pogled da primetiti. Naime, argumenti o punoj zaposlenosti koji isključuju rasizam iz ekonomije podrazumevaju redukovanje političke ekonomije fašizma na kategorije tržišne ekonomije koje je upravo modifikovao sam fašizam. *Vice versa*, takva redukcija sprečava bilo kakvu analizu istih slučajeva u savremenim ekonomijama danas.

Pitanje kojeg se dotičemo ovde najbolje se može videti u tekstu Kristofa Buhajma i Jonasa Šrenera o privatnom vlasništvu u nacionalsocijalizmu¹⁷⁵, koji

¹⁷³ Zoran Vidaković, *Stari i novi fašizam*, Komunist, Beograd, 1976, str. 100 pa onda 147.

¹⁷⁴ Kinl ima malo drugačiju ali bitnu varijantu argumenta: po njemu, fašizam je takođe karakterisala iracionalnost koja se nije mogla svesti na kategorije interesa: stoga se slanje jevreja i cigana u koncentracione logore samo *podudarilo* sa interesima kapitala. Nikakav konvencionalni račun ili „državni razlog“ nije mogao da objasni zašto bi jedna zemlja, koja je gubila u ratu na dva fronta i kojoj je očajnički trebalo više radne snage, u toj situaciji žurila da usmeri svoje preostale vojne resurse – vozove, puške i municiju – ka istrebljenju evropskih Jevreja. (str. 177). Ovo nas dovodi do bitnog pitanja o nesvođenju nasilja na instrumentalni nivo u službi krupnog kapitala. Na nivou političkog, Kinl pominje ovo nekoliko puta kada priča o liberalnim oblicima vladavine koji takođe koriste nasilje, ali samo kada je potrebno ugušiti otpor, i nikada ga ne koriste unapred. Međutim, čitav smisao opisivanja političke ekonomije nacionalsocijalizma je da se opišu njene kontradikcije koje su nerazdvojive u normalnom funkcionisanju samog nacionalnog socijalizma, bez obzira na realizaciju njihovih ekstrema. Drugim rečima, nema ništa „iracionalnog“ u ovoj iracionalnosti koja bi bila strana fašizmu, i zauzvrat, i evropskim kapitalističkim društvima uopšte.

¹⁷⁵ Christoph Buchheim & Jonas Scherner, "The Role Of Private Property in the Nazi Economy", *The Journal of Economic History*, Vol. 66 (2): 290-416 (2006). Original

smo spomenuli na početku ovog rada. Razmatranjem raznih funkcija privatnog vlasništva u nacističkoj Nemačkoj i razvoja njene državne politike, Buhajm i Šrener su došli do zanimljivog zaključka:

„U ekonomskoj misli je reč o ekonomskim akterima čije akcije određuju ekonomski razvoj te promišljanju institucija koje će ih na to podsticati. U tom kontekstu ne-ekonomske karakteristike tih aktera poput nacionalnosti, rase, verovanja, i tako dalje, u velikoj meri su nebitne. Ali to definitivno nije bio slučaj u nacističkoj ekonomiji... Prema tome, glavna razlika između nacističke ratne ekonomije i zapadnih ratnih ekonomija (*war-related economies*) u tom periodu može se primetiti samo analizom koja prevazilazi ekonomiju.“¹⁷⁶

Ovaj zaključak je zanimljiv iz dva razloga: 1) povlači jasnu razliku između ekonomskog i ne-ekonomskog poput Poloka. Kao što ćemo videti, ovo zapravo ističe sve probleme koji proizilaze iz konceptualnog prihvatanja podele između sfere ekonomije i politike jer se određeni oblici ekonomskog ponašanja moraju stoga pojaviti kao „ne-ekonomski“, na primer oni koji se ne mogu svesti na pozitivističko objašnjenje matematizovanih ekonomskih odnosa ili, drukčije rečeno, jedne od savremenih formi njihove fetišizacije. Takva podela naposljetku ne može obuhvatiti niti objasniti same ekonomske politike koje su zaista bile veoma prisutne i u nacionalsocijalizmu i u savremenoj neoliberalnoj ekonomiji.¹⁷⁷ Međutim, 2) za razliku od Poloka, oni priznaju da faktori koji se inače smatraju „ne-ekonomskim“ zaista jesu odigrali ključnu ulogu u onima koji se smatraju „ekonomskim“, te da ono što je potrebno je zapravo „analiza koja prevazilazi ekonomiju“. Iako je ovo iskorak u odnosu na Poloka, ovde se pod „ekonomijom“ i dalje podrazumeva pozitivistička nauka koja ne uzima u obzir biološke ili pravne aspekte same privrede, iako su ovi zapravo uvek već deo svake političke odluke – baratanje sa rasizmom, nacionalnostima, dodeljivanje ili oduzimanje državljanstva, itd. Ta pitanja se ne mogu postaviti pukim povlačenjem analogija između neoliberalizma i fašizma niti bilo kog drugog sistema, niti se mogu

dostupan na: <http://aryanism.net/downloads/books/buchheim-scherner/the-role-of-private-property-in-the-nazi-economy.pdf>. Srpski prevod je dostupna u ovom broju „Stvari“.

¹⁷⁶ *Ibid.*, str. 412.

¹⁷⁷ Analoški pristup Išaja Lande je jedan takav primer jer upravo ovde otkriva svoje granice. Kritikovanjem tog istog zaključka koji su doneli Buhajm i Šrener, on tvrdi: „Naime: u strogo ekonomskom smislu, nacisti su bili banalni. Iako su autori ekonomski istoričari, izgleda da su nesvesni obima u kojem, takođe u posebnom ekonomskom smislu, nacisti nisu u celosti bili heterodoksni, i da su njihov biološki rasizam delili mnogi, pogotovo na zapadu, u Francuskoj, u SAD-u i Engleskoj, čak iako su nacisti sami takve ideje razvili do jezivih zaključaka bez presedana.“ On onda prosto nastavlja sa povlačenjem analogija između liberalnih rasističkih autora i nacističkih autora, što na kraju promašuje veoma važnu Buhajmovu i Šrenerovu poentu koja iziskuje potpuno drugačiji pristup.

objasniti iz ugla fetišizacije ekonomskog pozitivizma. U krajnjem, ako se sva ova pitanja izostave iz analize političke ekonomije fašizma, šta nam onda ostaje od njene kritike? Ili, što je isto, ako se ovi njeni aspekt samo prosto nabroje bez ulaženja u njihove unutrašnje odnose, kako onda objasniti njihovu strukturnu vezu, ukoliko se ona ponovo uspostavi danas? Ovde nije reč o usputnom propustu, nego o analitičkoj slepoci, a time – i političkoj nemoći.

3.7. Kinlove tendencije

Naravno, ovome se može kontrirati i to u dve tačke: **prvo**, ponavljamo, specifični poredak stvari u političkoj ekonomiji nemačkog nacionalsocijalizma ne smemo tretirati kao izolovani slučaj koji tek analogijski doseže evropski neoliberalizam. Činjenica da neki aspekti nacionalsocijalizma možda imaju svog liberalnog *dvojnika* ne govori nam ništa o poziciji koju imaju u različitim procesima karakterističnim i za političko-ekonomski poredak nacionalsocijalizma i za liberalizam. Promene u ulozi državljanstva, masovna politika opšte diferencijacije „naroda“, pitanje ko uopšte može da učestvuje u ekonomiji itd, samo su neki od *rezultata* koji se mogu videti i u novijim varijantama savremenog liberalizma: procesi koji su doveli do takvih rezultata niti su rođeni niti su umrli unutar nacionalsocijalizma. Pre su se *kroz njihovo kombinovanje u nacionalsocijalizmu* oblikovali načini na koje je neoliberalna misao formirana, što je samo po sebi – vremenom – postepeno određivalo unutrašnji tok posleratne evropske formacije. Stoga, bilo koja analiza ovih procesa ne bi trebalo da se svede na pozitivističku misao već pre da traži način da uključi ove fenomene u svoj pristup. Tek kada odbacimo pozitivističke okvire možemo početi da primećujemo *paralelne tendencije* koje povezuju fašizam i neoliberalizam.

Drugo: Ono što je otuda potrebno objasniti je kako su ove tendencije nastale. Ovde ću samo pomenuti jednostavnu, ali efektivnu tezu koju je razvio Reinhard Kinl: tiče se baš diferencijacije i nastanka gore pomenutih tendencija. Ključ je, naravno, u samim liberalnim društvima, ali na veoma specifičan način. Prema njemu, u liberalnim teorijama i postojećim građanskim društvima nalazi se fundamentalna „podela moći“ između „naroda“ u sferi politike i „preduzetnika“ u sferi ekonomije. Iz ove podela na politički suverenitet naroda i njihovog ekonomskog preduzetništva javlja se protivrečni oblik vlasti: demokratija bez socijalne osnove (kroz ograničavanje ekonomske moći nižih klasa) pod socijalnom vladavinom politički nesigurnih viših klasa¹⁷⁸. Načini na koje se ova protivrečnost rešava u kriznim vremenima uticaće na to koje se tendencije svojstvene toj protivrečnosti mogu razviti. Prosto rečeno, time je obezbeđeno

178 Reinhard Kühnl, *Oblici građanske vladavine : liberalizam – fašizam*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1978, str. 91.

plodno tle iz kojeg se mogu razviti specifični oblici vladavine. Prema Kinlu, to su:

- *Socijalna država*: sastoji se od državne intervencije i usmerenja, bez ukidanja privatnog vlasništva, sistem u kojem su oba elementa protivrečnosti sačuvana;

- *Socijalizam*: ekspanzija demokratije u sve sfere društva čime se moć upravljanja radom, proizvodnjom i zajedničkim dobrima premešta iz vela privatnog vlasništva i stavlja se na raspolaganje narodu;

- *Fašizam*: sastoji se od ukidanja demokratije u sferi konstitucije političke volje, pogotovo onda kada politička demokratija počinje da se proširuje u socijalnu.

Iako ovaj opis može delovati šematizovano, ono što je bitno je da on opisuje ove tendencije prema njihovim *međusobno isključivim rešenjima za protivrečnosti građanskog društva*. Rešenja ovih protivrečnosti u različitim oblicima vladavine proizvode potom rezultate i u sferi političkog i u sferi ekonomskog, ne uprkos, već upravo zbog njihove podele u građanskim društvima. Naime, dok socijalizam teži da ukine instituciju privatnog vlasništva i kapitalističke odnose proizvodnje, fašizam, kao što smo videli – i time završavam kritiku Poloka – ne samo da ih čuva, već ih u stvari intenzivira van njihovih vlastitih ograničenja u građanskom društvu, istovremeno prisvajajući ogroman deo društvenog proizvoda za sebe. U tom smislu, *nacionalsocijalizam je predstavljao vernog čuvara vlasništva, a ne njegovog rušitelja*.

„Kritika“ političke ekonomije nemačkog nacionalsocijalizma omogućava nam nekoliko zaključaka koji protivreče mitovima koji se tiču napretka fašizma, a koji još uvek postoje: 1) on se nije pojavio sam od sebe u vidu „zla“ stranog Evropi – poput drugih fašizama, nacionalsocijalizam je bio jedan od izdanaka koji se razvio iz unutrašnjih protivrečnosti građanskog društva i „podele“ unutar liberalnih oblika vladavine; 2) iako se nije dogodio sam od sebe, on jeste razvio svoju autonomiju u odnosu na frakcije vladajućih klasa kao i u odnosu na mase – po istom principu, iako se pojavio kao specifičan oblik „vanrednog stanja“, nemački nacionalsocijalizam ne može se svesti na „stalno vanredno stanje“ („permanent state of exception“) – već je ovaj proces pre 3) rezultirao u tome da sam fašizam postane oblik vladavine, čime je u potpunosti ostvario tendenciju inherentnu protivrečnosti iz koje se razvio: dok je bio na snazi, on nije ukidao privatno vlasništvo niti privatno ostvarivanje profita, već je umesto toga 4) proširio njihove mogućnosti daleko izvan onoga što je moglo biti moguće u *laissez-faire* ekonomiji koja mu je prethodila; i 5) koristeći ono što se pogrešno označavalo „van-ekonomskim“ merama: podredio je čitavo nasleđe političkog liberalizma i radničkih borbi – ukratko, ljudska prava i zakoni o radu

– zahtevima takve ekonomije kroz rasizam i nasilje koji su bili jasno strukturne prirode i nalazili se s onu stranu legalnosti/nelegalnosti. Njegova *preventivna negacija* mogućnosti otpora najamnog rada i njegova upotreba vlasti nad životom i smrću bile su ujedno posledice i preduslovi za konkretnu realizaciju takvog sistema: daleko od toga da su bili „van-ekonomski“, oni su zapravo umnogome predstavljali delove unutrašnjih protivrečnosti građanskog društva, a koje su – u krizna vremena – mogle i jesu vodile ka njihovoj transformaciji u druge oblike vladavine. Svaka analiza koja želi da se dotakne pitanja odnosa liberalizma, fašizma i razvoja neoliberalizma u XX veku, mora prepoznati takve odnose ne kao spoljne dodatke, već kao unutrašnje procese njihove formacije. Kako i zašto su oni isključeni ili uključeni u ove sisteme zavisi od kvaliteta i obima u kojem se poništavaju ili održavaju protivrečnosti građanskog društva iz kojeg su potekle. Ovo je takođe odgovor na pitanje postoji li „zlatni presek“ fašizma odvojenog od odnosa proizvodnje koje on podrazumeva: on kao takav zasebno *ne može postojati*. Nema „zlatnog preseka“ fašizma utoliko što se sam fašizam može predstaviti kao konfiguracija „zlatnog preseka“ kapitalizma ili – kao što Vidaković tvrdi – zapravo njegova hiper-realizacija, ostvarena kroz intenzifikaciju njegovih protivrečnih tenzija.

Ovde je nemački slučaj takođe značajan jer predstavlja najdublju promenu u takvim odnosima koja je bez premca drugde. Postoji veća distanca između italijanskog fašizma, portugalskog salarizma, španskog frankoizma itd. i nemačkog nacionalsocijalizma, nego između samog nacionalsocijalizma i njegovih kapitalističkih varijacija – samo kroz dinamično sprovođenje njihovog nestabilnog odnosa je nacionalsocijalizam uspeo da se uspostavi istovremeno kao oblik vladavine i kao sredstvo za širenje drugih fašizama kroz vlastiti kapitalistički oblik. Takvo sredstvo i takva vladavina vodili su se ne samo strukturnim determinantama ili ideologijama, već i procesima privatizacije i štednje koje su usmerili ne samo ka „nižim narodima“, nego pre svega, na vlastiti *Volk*.

4. Neoliberalizam

„But thanks to Reaganomics, prisons turned to profits
Cause free labor is the cornerstone of US economics“

Killer Mike, *Reagan*¹⁷⁹

Iako su se ovi procesi sproveli kako bi zamenili tržišne principe koji su prethodno uništili ekonomiju, oni su se u dogledno vreme pokazali kao dosta kompatibilni sa njima. Na tragu Kinla možemo reći da su, nakon što se rat završio,

¹⁷⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=6lIqNjC1RKU>

ovi procesi i strategije mogli da se prilagode drugoj formi državne vladavine koja je bila u nastanku: daleko od toga da se predstavljaju kao antagonisti neoliberalizmu, oni su se predstavljali kao ključni instrumenti u ponovnoj *izgradnji* upravo same tržišne ekonomije.

Ova promena se naravno manje tiče godina posle rata, a više onih koje su dovele do ili pratile pad Berlinskog zida i socijalističkog bloka posle toga: ono što se pojavilo pre nego što je neoliberalizam počeo da se razvija u punom smislu te reči tokom osamdesetih, bio je samo trag onoga što će doći. Nakon raspada države blagostanja i „socijalističke pretnje“ koja se više nije smatrala pretnjom, gorepomenuti procesi su mogli dostići puni zamah, uz određene uspone i padove. Njihov neravnomeran razvoj je razlog zašto autori poput Kinla uveliko umanjuju ulogu neoliberalizma – isključujući ga iz svoje analize oblika vladavine (*forms of government*), degradirajući ga samo na neuspeli pokušaj kombinovanja države blagostanja sa tržišnim principima. S druge strane, kod drugih autora, poput Fukoa – čija analiza neoliberalizma u *Rađanju biopolitike* ga predstavlja *upravo kao novi oblik upravljaštva (governmentality)* – upadljivo nedostaje bilo kakvo pominjanje privatizacije ili štednje. Razlog je što su, bez obzira da li označavaju neoliberalizam kao oblik vladavine ili ne, oba ova mislioca imala na raspolaganju samo puke tragove onoga što će doći kasnije. Budući da su pisali u vremenu pre nego što su Tačerova ili Regan razvili i implementirali vlastite politike u punoj formi, ili čak pre nego što su takve politike imale ime pod Vašingtonskim konsenzusom (ili „zapovestima neoliberalizma“ (Viljamson) – privatizacijom, deregulacijom, fiskalnom konsolidacijom, liberalizacijom trgovine, i tako dalje) – oni su imali šansu da samo delimično naslute sistem koji će se razviti tek decenijama kasnije, u obliku u kojem ga danas poznajemo. Da bismo raščistili bilo kakvu nedoumicu koja je ostala povodom razvoja takvog sistema i da bismo objasnili njegov odnos prema vlastitom fašističkom prethodniku, prvo ćemo ponuditi kratki istorijski prikaz značaja nemačkog slučaja za posleratni razvoj Evropske Unije, a završićemo opisom toga šta je neoliberalizam naučio i uzeo od fašizma tokom procesa vlastitog razvoja.

4.1. Istorijski fragment: o Evropskoj Uniji

Najpre, vrlo kratak retrospektivni pogled na neoliberalnu istoriju razvoja EU otkriva nešto zanimljivo: ovde se pokazuje da je politička i ekonomska specifičnost nemačkog slučaja od početka bila od najvećeg značaja. Pre svega, kako se u roku od nekoliko godina jedna zemlja mogla podići toliko da postane jedna od najvećih ekonomija na svetu, a kamoli u Evropi? Ipak je reč o zemlji čija je industrija razrušena, autonomna državna vlast pauzirana, a valuta, *Reichsmark*, toliko devalvirana da su se za manje trampe morale koristiti američke cigarete,

a za veće transakcije boce konjaka, dok se hrana racionisala od strane američkih vlasti¹⁸⁰. Takva transformacija manje ima da zahvali nekakvom *Wirtschaftswunder*, a više činjenici da su, kako Varkufakis primećuje, upravo ona tržišta koja su bila najuništenija tokom rata, bila ujedno najpogodnija za restrukturiranje¹⁸¹: upravo su države sa najrazrušenijim privredama bile te koje su se „vratile“ na scenu kao *izvozno orijentisane ekonomije* koje će stabilizovati svoje regione – naime, jen i marka, Japan i Nemačka, Tokio i Berlin. Činjenica da je Maršalov plan za revitalizaciju nemačke ekonomije izabran umesto Morgentauovog plana za njenu deindustrijalizaciju govori dosta o takvom koraku: njeni dugovi su izbrisani i strane investicije su pomogle da se zemlja restruktuiru u jedinstvenu izvozno orijentisanu ekonomiju u srcu Evrope. Takva ekonomija bi takođe, nakon ujedinjenja, stekla jedinstvenu poziciju u Evropskoj uniji koja je bila u nastajanju. Da bi se to dogodilo, specifičan položaj Nemačke u stvaranju novog evropskog ekonomskog prostora moralo je pratiti nadgledanje njene političke klime: njen politički razvoj morao se nadzirati, te bi ga danas trebalo tumačiti upravo u skladu sa tim. Zabrana marksističkih rasprava i komunističkih ekonomskih programa te ukidanje i konfiskacija imovine komunističkih žurnala¹⁸² u posleratnoj zapadnoj Nemačkoj kao i suočavanje sa ekonomijom nacionalsocijalizma išlo je ruku pod ruku sa pokušajem da se ponovo uvede mišljenje i propagiranje tržišne ekonomije – politički rizičan poduhvat u svetu koji je krivicu za sve svoje nedaće video u krizi koja je usledila upravo iz delovanja *laissez-faire* kapitalizma. Ovo je odredilo način na koji će se liberalizam „vratiti“ u Nemačku pa samim tim i u Evropu – bar inicijalno, bar po imenu. Setimo se, makar ukratko, Ludviga Erharda i čuvenog programa *Sozial Marktwirtschaft* – društvene tržišne privrede, zaimišljene kao „treći put“ između socijalizma i kapitalizma; setimo se njegove povezanosti sa Frajburškom i Kolonjskom školom te samim ordoliberalizmom. Možemo takođe navesti i druge uobičajene „krivce“ za posleratni povratak liberalizma, koji se pojavio pod istim okolnostima: čuveno Mon Pelerin društvo koje je vodio Hajek, a koje je Mirovski nazivao „misaonim kolektivom“ neoliberalizma („neoliberal thought collective“), društvo koje je trebalo da utiče upravo na sam način na koje je tržište imalo da se proučava, podučava i misli širom svetskih univerziteta i institucija.¹⁸³ Bez obzira kome od njih i do koje mere dajemo prednost u pogledu glavnog protagoniste neoliberalizma, ne smemo zaboraviti da su članovi ovih istih tela takođe bili zakonodavci i kreatori politike Evropske Unije: njenih

¹⁸⁰ Vidi: Glossner, Christian (2008), *The Making of the German Post-War Economy*, London: Tauris Academic Studies.

¹⁸¹ Varoufakis, Yanis, *The Global Minotaur*, London: Zed Books, ceo odeljak “The Global Plan”, 57–90. Ovo pitanje se revitalizovalo tek nedavno u kontekstu kampanje jednog dela Sirize povodom politike EU prema otpisu grčkih dugova, kada su pominjane upravo ove olakšice koje su evropske zemlje (uključujući i Grčku) pružile Nemačkoj nakon rata.

¹⁸² Pomenuti Glossner, str. 8–29.

¹⁸³ Mirowski, Philip (2009), *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, London: Harvard University Press.

zakona o konkurenciji, njenog ustava i, u slučaju Erharta, vodećih partija njenih nacionalnih vlada. Njihovo „nemačko“ iskustvo je bilo od ključne važnosti za razvoj posleratnog neoliberalizma ne samo u Nemačkoj, nego i u Evropi uopšte.

4.2. Neoliberalno nasleđe

Smisao ovog prekratkog istorijskog pregleda nije da nas uveri kako postoji jasan linearni put koji vodi od posleratne Nemačke do savremene Evrope: specifičan slučaj Nemačke je bio uticajan u razvoju neoliberalizma u Evropi, ali nije bio jedini bitan faktor naravno. Bilo bi pogrešno označiti neoliberalizam kao prost dodatak predratnom liberalizmu: postoji mnogo dublja, *kvalitativnija* promena u neoliberalizmu koja se ne može svesti na vlastitu liberalnu prošlost. Smisao istorijskog pregleda je bio da ocrta mogućnost razmatranja institucionalne *forme* kontinuiteta, ali u krajnjem ono što treba predložiti jeste sadržinska veza u pogledu socio-ekonomskog iskustva nacionalsocijalizma i porasta neoliberalizma danas.

Najpre, ukoliko se vratimo na Kinlovu analizu, možemo videti da je koristio dva kriterijuma da bi razlikovao tendencije koje su se pojavljivale iz unutrašnjih tenzija građanskog društva: politička demokratija i privatno vlasništvo. Načini na koji se različiti oblici vladavine odnose prema njima određuje kakvi tipovi sistema će se pojaviti: socijalizam, socijalna država ili fašizam. Međutim, bilo bi pogrešno nazvati neoliberalizam „četvrtom tendencijom“ građanskog društva: on ne može biti takav jer ne proizilazi iz njegovih protivrečnosti kao takvih. Naprotiv, neoliberalizam prema građanskom društvu ima poseban odnos: ne proizilazi on prosto iz građanskog društva, već ga zapravo aktivno gradi. Kao što kaže Elen Meiksins Vud, neoliberalizam se razvio ne pomoću globalizacije, već pomoću „univerzalizacije“ tržišta¹⁸⁴: on se danas uvlači u institucije koje drže samo to društvo – javni sektor, obrazovanje, zdravstvenu negu, urbano planiranje itd. Pošto je sada konkurencija prisutna u svakoj instituciji građanskog društva, neoliberalizam je napokon mogao da, da parafraziram Polanjija, konačno „iskoreni“ (*disembedd*) ekonomski domen iz njegove ukorenjenosti u društvu i političkoj sferi. Neposredna politička aktivnost, iako formalno prisutna, ne može demokratski prekinuti ove procese na nivou nacionalne vlade, niti u slučaju EU, na nivou iznad nacionalnog. Suprotno liberalizmu, u građanskim društvima neoliberalizma, demokratija više ne proizvodi nikakve tenzije, jer je faktički impotentna. Što se tiče ovog prvog, ona se može suspendovati *post ante*; za neoliberalizam ipak, ona je u potpunosti isključena iz ekonomskih pitanja unapred. Shodno tome, neoliberalizam istovremeno čini realizaciju – i

¹⁸⁴ Wood, Meiksins Ellen (1997), “Modernity, postmodernity or capitalism?”, in *Review of International Political Economy*, 4 (3), 539–560.

paralizaciju – građanskih društva konačno potpuno razdvajajući ekonomiju i politiku; a to čini ne kroz raspuštanje institucija liberalne demokratije, već time što ih ostavlja netaknutim – na taj način zaobilazeći demokratski otpor i lišavajući ga bilo kakvog sadržaja.

Naravno, treba naglasiti da se ova promena ne sme tumačiti samo kao linearan sled od liberalizma ka neoliberalizmu, već kao kvalitativnu promenu koja utiče na to kako građanska društva funkcionišu uopšte. Ukratko: pošto ne utiču više na ulogu parlamentarnih demokratija u građanskim društvima, isti procesi koji su nekad bili potrebni da bi se iz zastoja tržišne ekonomije izašlo kroz ralje političke ekonomije fašizma, sada se mogu reaktivirati u tržišnoj ekonomiji samoj. Oni to ne čine kroz transformaciju celog sistema, već proširivanjem samog značenja ekonomske prinude: uprkos onome što liberali tvrde o „tržišnim podsticajima“, drastično smanjenje radnih prava i subvencionisanje bogatih (s verom u magiju „trickledown“ efekta) nije ništa više svojstveno širenju tržišta od uskraćivanja građanskih prava i državljanstva, uvođenja manjina i osiromašenih u obaveznu podelu rada, ponovnog pojavljivanja radnih kampova za siromašne, upravljanja ekonomskim pitanjima zasnovanim na prinudi i strukturnom rasizmu; ograničavanje kretanja (zasnovano na razlici između „prave“ izbeglice i „ekonomskog migranta“, „tražioca azila“, i tako dalje¹⁸⁵), te degradacija osnovnih ljudskih prava (kao što je pravo na vodu) – sve je to deo normalnog funkcionisanja tržišne ekonomije. Ovo se može sažeti u jednoj rečenici koju je Tamaš napisao u svom čuvenom članku o post-fašizmu: „Bez firera, bez vladavine jedne partije, bez SA ili SS, postfašizam poništava tendenciju Prosvetiteljstva građanstvo asimiluje samom ljudskom stanju.“¹⁸⁶

Međutim, ovo je samo posledica mnogo dublje promene, one koja je omogućila prelaz iz liberalizma na političku ekonomiju fašizma i ove ka neoliberalnoj transformaciji građanskog društva. Proces drastičnog poništavanja ljudskih i radnih prava nije ništa više slučajan od procesa privatizacije i štednje – tri načela političke ekonomije fašizma. Oni nipošto nisu samo *slični* neoliberalizmu: naprotiv, oni su strukturno neophodni zbog raskola u samom građanskom društvu – toliko pominjano razdvajanje političkog i ekonomskog je do dana današnjeg realizovano samo u dva sistema: fašizmu i neoliberalizmu. Proces koji su koristili – privatizacija, štednja, povlačenje radnih i ljudskih prava i negiranje parlamentarne demokratije – nisu onda slučajno slični, već posledično

¹⁸⁵ I zaista, ove kategorije i svi aparati korišćeni za njihovo sprovođenje ponavljaju logiku liberalnog duha – pretpostavljajući da je tržište nepolitičko i nenasilno, i da „ekonomski migranti“ nisu „prave“ izbeglice pošto mogu zadržati volju izbora na „slobodnom“ tržištu koje verovatno funkcioniše kod kuće. Videti : Apostolova, Raia. 2015. “Economic vs. political: Violent abstractions in Europe’s refugee crisis.” FocaalBlog, 10 December. www.focaalblog.com/2015/12/10/raia-apostolova-economic-vs-political-violent-abstractions-in-europes-refugee-crisis.

¹⁸⁶ G.M. Tamás, *On Post-Fascism: The Degradation of Universal Citizenship* <http://bostonreview.net/world/g-m-tam%C3%A1s-post-fascism>

proizilaze iz načina na koji su njihove ekonomije i društva bili strukturirani. I, ne slučajno, oba sistema su istovremeno nacionalni – oslanjajući se na prinudne aparate nacionalnih država – koliko i internacionalni – oslanjajući se na širenje mreža slično strukturiranih ekonomija čije nacionalne vlasti se onda stavljaju u stanje međuzavisnosti mahom bez obzira na političke razlike. I suprotno nekim zabudama (recimo, Treće internacionale isto koliko i savremene evropske levice) – ovo su sistemi koji su mogli i mogu da se održe na duge staze: iako su oba zahtevala „vanredno stanje“, oni sami nisu bili prolaznog karaktera. Zato, kao što Mirovski kaže, ako se zapitamo šta se desilo sa neoliberalizmom posle krize – odgovor je „Ništa!“. Ostao je neoštećen. Stoga, neoliberalizam nije ništa više „vanredan“ nego fašizam – naprotiv, oboje su se razvili u sisteme koji su i te kako mogli da traju duži vremenski period.

Naravno, razlike su brojne – dok je prvi sistem ukinuo tržište, drugi je restruktuirao čitavo društvo oko njega; prvi se oslanjao na vodeće partije, drugi nije, prvi je podsticao industrijska ulaganja, drugi se oslanjao na anti-kejnzijanizam, i tako dalje. Nasuprot vlastitom suprotstavljanju, trebalo bi istaći da se glavne razlike ovih sistema nalaze pre svega u metodi, a ne u strukturi. Čak iako neoliberalizam ne postoji kroz mobilizaciju masa odozgo poput fašizma, on opstaje upravo kroz njihovu demobilizaciju odozdo: privatizacijom i merama štednje te fragmentacijom ugovornih odnosa između kapitala i rada kroz prekarne poslove, neoliberalna varijanta fleksibilnih radnih sati svodi se na režim fleksibilne akumulacije koji neretko ide ruku pod ruku sa zabranom kolektivnih ugovora o radu poput svog nacionalsocijalističkog prethodnika. Štaviše, sprovođenjem tih procesa – koji danas slove za ambleme neoliberalizma – sâm neoliberalizam se pokazao izuzetnim naslednikom u pogledu regulacije kapitalističke akumulacije drugim sredstvima; a ta sredstva, suprotno vlastitom opisu, učinila su upravo ono za šta su bila i namenjena: da vlasničkim klasama obezbedi moć akumulacije i uvede mere štednje, za one koji to nisu.

*Prevod sa engleskog: Jovana Čenejac
Šema nemačkog kapitala: Aleksandar Bede*